

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Ośrodek Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych

k.prokop@iaepan.edu.pl

Krzysztof R. Prokop

EKSPLORACJE MIEJSC WIECZNEGO SPOCZYNKU
CZŁONKÓW STAROPOLSKIEGO EPISKOPATU NA TERENIE
WSPÓŁCZESNEJ POLSKI (UWAGI HISTORYKA KULTURY
MATERIALNEJ – PROPOZYCJE BADAWCZE)

Zarys treści. Nekropolie z czasów staropolskich kryją w sobie różnorakie tajemnice, co dotyczy także miejsc pochówku reprezentantów ówczesnego episkopatu. Jakkolwiek bowiem chodzi o przedstawicieli elit, o których pośmiertne upamiętnienie zazwyczaj dokładano starań, to jednak wiele grobów biskupich z tamtej epoki popadło w zapomnienie i dziś trudno określić nawet przybliżoną ich lokalizację. Niekiedy udaje się przywrócić pamięć o pochówkach sprzed wieków dzięki eksploracjom podejmowanym przez archeologów we współpracy z antropologami. Okazję ku temu stwarzają prace konserwatorskie w zabytkowych świątyniach, obejmujące ich zachowane w różnym stopniu podziemia. W artykule wskazano – z ograniczeniem do terenu dzisiejszej Polski – w szczególności na nowsze tego rodzaju badania, odnoszące się do pochówków biskupich w katedrach (dawnych i współczesnych) w Przemyślu, Łowiczu, Lublinie, Janowie Podlaskim, Fromborku, poniekąd też Chełmie (unici). Miały one charakter interdyscyplinarny, a ich rezultat stanowią z jednej strony publikacje naukowe, z drugiej zaś organizowane *in situ* trasy muzealne z ekspozycjami wydobytych na światło dzienne i poddanych konserwacji zabytków. Autor odwołał się również do własnych obserwacji, związanych z rekonesansem podejmowanym w wybranych lokalizacjach (m.in. Brzozów/Stara Wieś, Kalisz, Klimontów, Kraków, Krasne, Łańcut, Obrzycko, Sejny, Tarnów, Wigry, Woźniki koło Grodziska Wlkp.), gdzie warto byłoby podjąć w przyszłości analogiczne prace badawcze – czy to ze względu na łatwą dostępność interesującej nas kategorii pochówków, czy też na okoliczność związanych z danym miejscem zagadek badawczych. Ich rozwikłanie wymaga współdziałania archeologów i antropologów z historykami (także historykami sztuki), które daje sposobność lepszego poznania kultury funeralnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Słowa kluczowe: staropolskie nekropolie, eksploracje, miejsca pochówku członków episkopatu (XVII–XVIII wiek), kultura funeralna, ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Zlokalizowane w podziemiach świątyn biskupie nekropolie z czasów staropolskich, w poprzednich wiekach nawiedzane jedynie sporadycznie (najczęściej przy okazji pogrzebu kolejnego hierarchy), w zdecydowanej większości stanowią po dziś dzień miejsca, do których mało kto miewa dostęp. Z drugiej strony „krypty od dawna budziły ciekawość ludzką, a złożone w nich szczątki wywoływały strach i odrazę” (Walczak i in. 2015, s. 327), przy czym „bardzo często główną przyczyną oglądania trumien, sarkofagów, zwłok i szczątków ludzkich jest swoista mieszanka ciekawości, lęku i grozy” (Stasiak, Tanaś 2005, s. 28). I one wprawdzie niejednokrotnie doświadczały negatywnych konsekwencji zawirowań dziejowych, kiedy do podziemi dostawały się – często z użyciem przemocy – osoby niepowodowane bynajmniej chęcią okazania szacunku zmarłym (jak podczas działań wojennych czy włamań o charakterze rabunkowym). Zasadniczo jednak można mówić o trosce dokładanej zazwyczaj przez gospodarzy danego obiektu sakralnego, aby znajdujące się tam pochówki sprzed stuleci nie były naruszane bez uzasadnionej potrzeby (Prokop 2018b, s. 408–449).

OGŁĘDZINY PODLEGŁYCH MUMIFIKACJI CIAŁ STAROPOLSKICH HIERARCHÓW (DAWNIEJ I WSPÓŁCZEŚNIE)

Pod „uzasadnioną potrzebę” potrafiono wszakże podciągać sytuacje mogące dziś wzbudzić niebezpieczne kontrowersje. W odniesieniu do grobu zmarłego *in odore sanctitatis* prymasa Macieja Łubieńskiego (†1652) XIX-wieczny historiograf Jan Korytkowski nadmienia, że „w roku 1717 kasztelan gnieźnieński Aleksander Łubieński, uprosiwszy sobie pozwolenie kapituły, w towarzystwie przeszło dwudziestu osób zwiedził grób jego i otworzył trumnę, w której ciało znalazł nienaruszone zachowane, [z czego] wspomniany kasztelan pozostawił w archiwum familijnym dokładny opis rewizji, powołując się na świadectwo obecnych przy niej wiarygodnych świadków. Następnie zwiedził i zrewidował grób i trumnę prymasa Łubieńskiego, za pozwoleniem kapituły metropolitalnej, około roku 1730 Wojciech Wieczorkiewicz, kanonik

gnieźnieński, a w roku 1746 Florian Bujdecki, protonotariusz apostolski, prepozyt kanoników regularnych Grobu Chrystusowego w Gnieźnie i kustosz całego zgromadzenia zakonnego, który w tym samym stanie znalazł ciało jego, w jakim było w roku 1717 [...]. Świadcami tej rewizji byli liczni prałaci, kanonicy, duchowni i świeccy panowie. W dwanaście lat później, w roku 1758, nawiedził i zrewidował też zwłoki dziekan metropolitalny gnieźnieński Maciej Łubieński, który zupełnie w tym samym, co i poprzedni rewizorowie, znalazł je stanie, jak świadczy zapis odnośny w aktach kapitulnych. Ten, sprawiwszy nową trumnę, włożył do niej wraz ze starą trumną ciało pradziada swego, takową zamknął i klucz od niej oddał kapitule. W roku 1810 podczas wizyty generalnej kościoła metropolitalnego arcybiskup Ignacy Raczyński zrewidował ciało świątobliwego poprzednika swego, po czym trumnę na powrót zamknąć i opieczetować kazał. [...] Nareszcie w roku 1867 arcybiskup gnieźnieński i poznański Mieczysław Ledóchowski, późniejszy kardynał, wizytując po raz pierwszy kościół metropolitalny, [...] udał się na czele kilku członków kapituły, duchowieństwa katedralnego i alumnów seminarium duchownego procesjonalnie z gorejącym światłem do grobowca jego, gdzie kazawszy otworzyć trumnę, oglądał ciało, po czym trumnę zamknąć i na nowo w swej obecności opieczetować polecił, [a] przytomni tej rewizji członkowie kapituły i inni duchowni zapewniają, że ciało rzeczzone dotąd utrzymało się w całości, że twarz, ręce i nogi okryte są skórą koloru brązowego, że rysy oblicza do rozpoznania zachowane, tylko ubiór pontyfikalny znacznie jest nadpsuty” (Korytkowski 1891, s. 53–55; nadto Kaszycka 1987, s. 137–148; *Nomenclator* 2020, s. 292–293; Prokop 2021b, s. 131–132).

W tym przypadku chodziło o osobę otoczoną pośmiertnym kultem, co stanowi dodatkową przesłankę dla rekognicji zachowanych od rozkładu zwłok, przy czym sam jako taki fakt naturalnej mumifikacji był przyczyną, dla której decydowano się naruszać spokój zmarłego, czyniąc z jego doczesnych szczątków *sui generis* eksponat. Zakonserwowane ciało zmarłego także *in odore sanctitatis* byłego biskupa kijowskiego obrządku łacińskiego Tomasza Ujejskiego (†1689), który zrezygnował z urzędu tudzież biskupiej godności i wstąpił do jezuitów, w związku z czym pochowano go w wileńskim kościele Towarzystwa Jezusowego, w dwie dekady po kasacie zakonu zostało stamtąd zabrane i – ze względu właśnie na stan zachowania – wyeksponowane w Gabinetie Anatomicznym Uniwersytetu Wileńskiego, gdzie przez kolejne trzy dziesięciolecia można było je oglądać (dopiero staraniem biskupa Łucka i Żytomierza Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego 10 marca 1825 roku na szczęblu ministerialnym zapadła zgoda na ich pochówek w jednej ze świątyń ówczesnej diecezji łucko-

-żytomierskiej) (Korytkowski 1891, s. 192–195; Makarczyk 2005, s. 249; Prokop 2014, s. 406–409; *Nomenclator* 2020, s. 497; Prokop 2021b, s. 121).

W tłumnie niegdyś nawiedzanych – w kategoriach dostępnej dla wszystkich atrakcji turystycznej – kryptach kościoła Franciszkanów-Reformatów w Krakowie (obecnie już niedostępnianych) są wyeksponowane w trumnie nakrytej szklaną taflą w drewnianych ramach (w miejsce usuniętego oryginalnego wieka, po którym nie ma w bezpośrednim otoczeniu dostrzegalnego śladu) z mumifikowane zwłoki sufragana krakowskiego Michała Szembeka (†1726), przyodziane w szaty pontyfikalne. Powyżej nich, na ozdobionej wanitatywnym malunkiem ścianie krypty, umieszczono wykonany z blachy czerwony kapelusz biskupi z przywieszonymi chwostami, okazałych rozmiarów, oraz przełamaną w pół tablicę z barwnym wizerunkiem rodowego herbu tudzież wierszowanym napisem komemoratywnym (epigramat), które stanowią pozostałość po charakterystycznym dla pogrzebów możnych osób z doby staropolskiej *castrum doloris*, czyli bogatej i pełnej symboliki dekoracji katafalku podczas uroczystości funeralnych (Wilczyński 1893, s. 242; *Nomenclator* 2020, s. 462; Prokop 2021b, s. 73; Prokop 2022, s. 143–144) (ryc. 1a, 1b). W związku z postępującą degradacją panującego w tychże kryptach mikroklimatu podjęto stosowne działania naprawcze, w pierwszej kolejności dążąc do obniżenia wilgotności powietrza. Były one poprzedzone badaniami ratunkowymi, przeprowadzonymi w latach 2021–2022, aczkolwiek problem narastał od dłuższego czasu, z czym wiąże się fakt, że w roku 2006/2007 zlecono pracownikom Wydziału Geologii, Geofizyki i Ochrony Środowiska Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie dokonanie ekspertyzy mineralogicznej, której „celem było ustalenie zawodnienia osadów otaczających klasztor, jak również ich składu mineralnego i ziarnowego. Badania te miały stanowić podstawę do określenia kierunku wód podskórnych, powodujących zawilgocenie fundamentów krypty, w której znajdują się ulegające destrukcji średniowieczne [*sic*] »mumie mnichów«” (Pawlikowski, Such 2009, s. 83–85; także Pasiiecznik 1978; Pasiiecznik 1980; Lorenc 2006, s. 15–18).

Zawartość eksponowanych w krypcie biskupiej kolegiaty w Janowie Podlaskim (w latach 1818–1867 katedra) trumien biskupów łuckich Franciszka Antoniego Kobielskiego (†1755), Antoniego Erazma Wołłowicza (†1770) i Adama Stanisława Naruszewicza (†1796), obok których spoczął również sufragan podlaski Józef Twarowski (†1868), tak samo bywała okazywana odwiedzającym to miejsce (co także piszącemu te słowa dało sposobność poznania z autopsji stanu zachowania z mumifikowanych zwłok wspomnianego tu jednego z najwybitniejszych poetów epoki stanisławowskiej i zarazem dziejopisa, autora najstarszej *Historii narodu polskiego* – fakt ten miał miejsce 21 sierpnia 2004

a

b

Ryc. 1a, 1b

Kraków, pow. loco, kościół Franciszkanów-Reformatów – krypty. Umieszczone na odsłoniętej, przykrytej szklaną taflą trumnie biskupa Michała Szembeka (†1726) oryginalne elementy *castrum doloris* w postaci blaszanego kapelusza z chwostami oraz drewnianej tablicy z herbem zmarłego i okolicznościową inskrypcją (fot. K.R. Prokop)

Fig. 1a, 1b

Cracow, Cracow district, the church of Franciscans of the Strict Observance (Riformati) – crypts. The original elements of the *castrum doloris* on the glass-covered (uncovered) coffin of bishop Michał Szembek (died 1726) are a tin hat with brackets and a wooden plaque with the coat of arms of the deceased and an occasional inscription (photo by K.R. Prokop)

roku) przed przeprowadzoną w latach 2016–2018 kompleksową konserwacją (ryc. 2a, 2b, 2c, 2d). Mianowicie „od 4 do 5 listopada 2016 roku podjęto wstępne prace konserwatorskie czterech drewnianych trumien biskupów łuckich i podlaskich, znajdujących się w krypcie pod prezbiterium kolegiaty Trójcy Świętej w Janowie Podlaskim. Do przeprowadzenia konserwacji konieczna była ekshumacja zwłok biskupów i przełożenie ich do tymczasowych sarkofagów [*sic*] trumien. W czasie ich przenoszenia wykonano podstawową dokumentację antropologiczną, rysunkową i fotograficzną wraz z opracowaniem historycznym” (Grabowski, Mirończuk, Wiszniewski 2018, s. 143–144; także Mirończuk 2018, s. 137–138 oraz il. 140–141), przy czym realizacji istotnej części związanych z tym przedsięwzięciem wyzwań podjęła się mogąca poszczycić się niemałym doświadczeniem firma A.T. Pracownia Konserwacji Zabytków w Tychach, poczynwszy od roku 2007 prowadząca sukcesywnie „prace konserwatorskie przy zespołach metalowych i drewnianych sarkofagów: książęcych w Pszczynie, królewskich na Wawelu, biskupich w Janowie Podlaskim, a obecnie książąt z rodu Hochbergów w Świebodzicach” (Kolendo-Korczak, Trzos 2022, s. 7). Po zakończeniu prac, w ramach których przebito – dla ułatwienia komunikacji – nowe wejście do miejsca złożenia doczesnych szczątków niegdyśiejszych członków episkopatu, umieszczono tam ponadto trumnę zmarłego w roku 1868 biskupa podlaskiego Beniamina Szymańskiego, sprowadzoną z kościoła Kapucynów w Łomży (powtórny pogrzeb odbył się 14 kwietnia 2018 roku w ramach obchodów dwustulecia utworzenia diecezji podlaskiej) (Grabowski, Mirończuk, Wiszniewski 2018, s. 31, 125, 143–171; także *Jedność* 2018; Prokop 2021b, s. 22), „natomiast mimo starań u władz ukraińskich o zezwolenie na sprowadzenie szczątków biskupa [Jana Marcelego] Gutkowskiego [zmarł w roku 1863], pochowanego na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie, nie udało się tego dokonać. W tej sytuacji zdecydowano, że w krypcie stanie trumna z ziemią z jego grobu” (Grabowski, Mirończuk, Wiszniewski 2018, s. 145–146, 165; nadto Nicieja 1989, s. 100 oraz 102, il. 73; Prokop 2015, s. 170–171, 461–464; Prokop 2021b, s. 149–150).

W dniu 29 lipca 2023 roku autorowi dana była sposobność nawiedzenia krypt pod niegdyśiejszą kolegiatą w Klimontowie w celu zyskania orientacji w przedmiocie stanu zachowania opisywanego w dawniejszej literaturze pochówku jedyne go w dziejach przedrozbiorowej diecezji krakowskiej sufragana sandomierskiego – Wojciecha Józefa Radoszewskiego (†1796), który został „pochowany w grobach klimontowskich w infule i z pastorałem w ręku” (Kukliński 1911, s. 85; Wiśniewski 1915, s. 56, 60; *Nomenclator* 2020, s. 394; Prokop 2021b, s. 98; Prokop 2022, s. 201–202). Na miejscu okazało się, że –

Ryc. 2a–2d. Janów Podlaski (dawniej Janów Biskupi), pow. bialski, kolegiata (niegdyś katedra) – krypta biskupia pod prezbiterium. Trumny biskupów Franciszka Antoniego Kobielskiego (†1755), Antoniego Erazma Wołłowicza (†1770), Adama Stanisława Naruszewicza (†1796) oraz Józefa Twarowskiego (†1868) – stan z roku 2001, tj. na kilkanaście lat przed ich gruntowną renowacją (fot. K.R. Prokop)

Fig. 2a–2d. Janów Podlaski (formerly Janów Biskupi), Biała Podlaska district, the collegiate church (once a cathedral) – bishop's crypt under the presbytery. Coffins of bishops Franciszek Antoni Kobielski (died 1755), Antoni Erazm Wołłowicz (died 1770), Adam Stanisław Naruszewicz (died 1796) and Józef Twarowski (died 1868) – as they stand in 2001, i.e. several years before their thorough restoration (photo by K.R. Prokop)

przy z konieczności tylko pobieżnym rekonesansie – trudno rozeznaczyć, o którą konkretnie spośród zachowanych w podziemiach trumien chodzi (mimo że do dziś pozostało ich niewiele, jeszcze bowiem w XIX wieku krypty te zostały w większości opróżnione z pochówków, a doczesne szczątki przeniesione na miejscowy cmentarz), co stanowi częstą sytuację przy tego rodzaju poszukiwaniach, gdy nie jest dozwolone naruszanie spoczynku zmarłych. Ze strony gospodarza klimontowskiej świątyni została niemniej poczyniona deklaracja otwartości na ewentualność podjęcia w tamtejszych podziemiach eksploracji przez zespół badawczy, w którym – siłą rzeczy – historyk musi ustąpić pierwszeństwa antropologom.

PROBLEMY Z IDENTYFIKACJĄ
BISKUPICH POCHÓWKÓW
(PRZYKŁADY Z ARCHIKATEDRY W PRZEMYŚLU
I KOLEGIATY W KALISZU)

„Badania szczątków znamienitych postaci historycznych mają długą tradycję w polskiej antropologii. Ich badaniem zajmowali się intensywnie, publikując liczne prace, tak wybitni antropolodzy, jak np. prof. Julian Talko-Hryncewicz czy prof. Adam Jan Wrzosek. Wcześniej, choć w nieco mniejszym zakresie, problematykę tę podejmował również prof. Izydor Kopernicki. Naukowemu opracowaniu poddawano między innymi czaszki oraz mniej lub bardziej kompletne szkielety koronowanych głów i arystokracji [...], duchowieństwa [...], a także poetów, artystów i członków ich rodzin, naukowców, szlachty [...]. Wyniki tych badań wzbudzały zawsze duże zainteresowanie. Stawały się również kanwą publikacji popularnonaukowych, które były adresowane nie tylko do specjalistów. [...] Należy też zaznaczyć, że dla antropologów jest to zawsze bardzo cenny materiał z nieco innych też względów. Pozwala on na analizowanie zjawisk biologicznych i badanie różnicowania cech fenotypowych w dawnych populacjach ludzkich na tle ówczynie istniejących gradientów społecznych” – stwierdzają współautorzy kompendium *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku* na wstępie rozdziału *Szczątki wybranych przedstawicieli dawnych elit Rzeczypospolitej w świetle badań antropologicznych i paleopatologicznych* (Kozłowski, Drażkowska, Krajewska 2015, s. 169–170), wśród nich Anna Drażkowska. W innej publikacji zauważa ona, że „z problemem identyfikacji personaliów zmarłych osób spotykają się badacze prowadzący badania w kościołach, na byłych przykościelnych cmentarzach i w kryptach grobowych.

Niestety, bardzo często z powodu braku źródeł personaliów większości osób nie można ustalić. Zdarza się jednak czasami, jak to miało miejsce w archikatedrze przemyskiej, że jest to możliwe” (Drażkowska 2014b, s. 246).

Mowa o eksploracji krypty pod kaplicą Świętego Krzyża (Fredrowską) rzymsko-katolickiej archikatedry w Przemyślu (prace remontowe i adaptacyjne w podziemiach świątyni były tam prowadzone w latach 2010–2015), otwartej w lutym 2012 roku, gdzie stwierdzono obecność trumien ułożonych na konstrukcji nowszej daty (z czymś analogicznym mamy do czynienia we wspomnianych wcześniej podziemiach kolegiaty w Klimontowie) w liczbie dziesięciu (ryc. 3a, 3b). Jak pisze cytowana autorka: „zarówno trumny, jak i pochówki oraz wyposażenie były w różnym stanie zachowania. Trzy przetrwały w całości. Pozostałe były częściowo zniszczone. Pięć trumien miało uszkodzoną dolną skrzynię. Osoby, które przed laty porządkowały krypty, zbiły z desek prowizoryczne, płytkie skrzynie, do których złożono ludzkie szczątki, i nakryły je oryginalnymi wiekami. W jednym przypadku pochówek znajdował się w wieku i przykryto go wiekiem od innej trumny. [...] Odzież odnaleziona w trumnach znajdowała się w różnym stanie. Najlepiej zachowała się na ciałach z mumifikowanych, przetrwały nawet oryginalne kolory. Już wstępne oględziny zawartości trumien ujawniły, że w większości z nich złożono doczesne szczątki biskupów. Wnioski te wyciągnięto na podstawie odzieży i elementów wyposażenia grobowego” (Drażkowska 2014b, s. 243; zob. także Drażkowska 2015, s. 30–35; Drażkowska 2018, s. 3; Drażkowska 2020, s. 5–8, 12–13).

W krypcie tej znaleziono z mumifikowane ciała biskupów: Hieronima Kazimierza Wielogłowskiego (†1765), Walentego Franciszka Wężyka (†1766), Stanisława Wykowskiego (†1776) i Józefa Tadeusza Kierskiego (†1783) oraz zeszkieletowane zwłoki biskupów: Franciszka Antoniego Szembeka (†1728), Andrzeja Józefa Pruskiego (†1759) i najprawdopodobniej Aleksandra Antoniego Fredry (†1734). Wcześniej jeszcze, w roku 2011, w krypcie centralnej archikatedry w Przemyślu natrafiono na doczesne szczątki (tak samo zeszkieletowane) ordynariuszy Jana Antoniego de Potoczki (†1826) i Antoniego Gołaszewskiego (†1824), a prócz tego na pochówek biskupa Ignacego Franciszka Krzyżanowskiego (†1769), któremu to gronu hierarchów poświęcone zostało monograficzne opracowanie *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego* autorstwa wspomnianej A. Drażkowskiej (Drażkowska 2014a, s. 95–147; także: Kozłowski, Drażkowska, Krajewska 2015, s. 181–191, 193–197; *Arcybiskupi* 2021, s. 162, 177, 182, 187, 189, 277, 281, 283, 287). Doświadczyla ona mimo wszystko trudności przy ustalaniu tożsamości zmarłych przed wiekami członków episkopatu, o czym w innym miejscu nadmieniam:

Ryc. 3a, 3b. Przemyśl, pow. loco, archikatedra obrządku łacińskiego. Zejście do krypty pod kaplicą Świętego Krzyża (fot. K.R. Prokop) oraz wydobyta na powierzchnię w trakcie badań trumna biskupa Hieronima Kazimierza Wielogłowskiego (†1765) – stan przed jej konserwacją (fot. A. Drążkowska)

Fig. 3a, 3b. Przemyśl, Przemyśl district, the archcathedral of Latin Rite. Entrance to the crypt under the Chapel of the Holy Cross (photo by K.R. Prokop) and the coffin of bishop Hieronim Kazimierz Wielogłowski (died 1765), which has been excavated from the crypt to the surface of the church during the research – state before its conservation (photo by A. Drążkowska)

„Najbardziej pomocne przy identyfikowaniu personaliów poszczególnych biskupów były inicjały, herby i daty wybite na czołach trumien ozdobnymi gwoździami tapicerskimi (nitami). Na podstawie informacji odnotowanych na trumnach, dat urodzin i śmierci, konfrontowanych ze źródłami pisаныmi [...], udało się zidentyfikować pięciu biskupów. [...] W przypadku szczątków znajdujących się w dwóch kolejnych trumnach pojawiły się duże trudności z identyfikacją. W [pierwszej] trumnie odnaleziono zmumifikowane, dobrze zachowane szczątki w pełnym stroju pontyfikalnym. [...] Na trumnie nie było żadnych napisów, które mogłyby pomóc w identyfikacji, dlatego wspierano się źródłami pisаныmi i ikonograficznymi. Przeprowadzono badania archiwalne mające na celu wskazanie, którzy biskupi sprawowali władzę w diecezji przemyskiej w XVIII wieku i którzy spośród nich zostali pochowani w podziemiach katedry. Analiza wykazała, że w trumnie znajdują się szczątki biskupa Józefa Tadeusza Kierskiego. Potwierdziły to również zapisy w dokumentach mówiące o tym, że jego ciało pochowano w katedrze pod kaplicą Św. Krzyża, czyli w tzw. krypcie biskupa Fredry, i tam właśnie trumnę odnaleziono. Dodatkową wskazówką była informacja, że biskup po śmierci miał wyjęte serce. Potwierdziły to badania zmumifikowanego ciała [...] (ryc. 4a, 4b). Dużo problemów było również z identyfikowaniem szczątków złożonych w [drugiej] trumnie. Odnaleziono w niej elementy stroju pontyfikalnego, mitrę, rękawiczki z pierścieniem, fragment pończochy, fragment pastorału, dwie tunicele, cingulum, ornat i manipularz. Gdy odkryto, że z tyłu nad dolną krawędzią ornatu [...] znajduje się wyhaftowany herb Szembek, to wydawało się, że identyfikacja szczątków biskupich będzie bardzo łatwa, ponieważ w diecezji przemyskiej w latach 1719–1724 sprawował władzę właśnie biskup Jan Krzysztof [*recte* Krzysztof Andrzej Jan] Szembek. Jednak po analizie źródeł pisanych okazało się, że przeniesiono go do diecezji warmińskiej i po śmierci został pochowany w katedrze we Fromborku. Od samego jednak początku wydawało się nieprawdopodobne, aby w szacie oznaczonej rodowym herbem pochowano osobę spoza rodziny, do tego nieuprawnioną. Dlatego po raz kolejny przystąpiono do badań archiwalnych i okazało się, że w latach 1723–1728 w diecezji przemyskiej funkcję biskupa sufragana pełnił Franciszek Szembek i na tej podstawie można przypuszczać, że w trumnie musiały znajdować się właśnie szczątki tego biskupa” (Drażkowska 2014b, s. 243–246; por. *Nomenclator* 2020, s. 458; Prokop 2021b, s. 207; *Arcybiskupi* 2021, s. 159).

W owym kontekście warto przywołać interesujący *casus* nasuwającego wątpliwości, gdy chodzi o identyfikację, pochówku jednego z wybitniejszych prymasów Polski, zmarłego w roku 1603 metropolity gnieźnieńskiego Sta-

Ryc. 4a, 4b. Przemyśl, pow. loco, archikatedra obrządku łacińskiego. Trumny biskupów Józefa Tadeusza Kierskiego (†1783) oraz Hieronima Kazimierza Wielogłowskiego (†1765) – stan po konserwacji przeprowadzonej przez prof. Annę Drążkowską z Instytutu Archeologii UMK w Toruniu (fot. A. Drążkowska)

Fig. 4a, 4b. Przemyśl, Przemyśl district, the archcathedral of Latin Rite. Coffins of bishops Józef Tadeusz Kierski (died 1783) and Hieronim Kazimierz Wielogłowski (died 1765) – state after conservation by Prof. Anna Drążkowska from the Institute of Archaeology, Nicolaus Copernicus University (UMK) in Toruń (photo by A. Drążkowska)

niśława Karnkowskiego, który – stosownie do wyrażonej przed śmiercią ostatniej woli – spoczął w ufundowanym przezeń kościele Jezuitów w Kaliszu (upamiętniony tam okazałym pomnikiem nagrobnym) (ryc. 5). W ćwierć wieku po kasacji Towarzystwa Jezusowego (1773) świątynia ta – już w realiach porozbiorowych – została przekazana na użytek protestantów, w związku z czym ówczesny arcybiskup Gniezna Ignacy Krasicki polecił rozporządzeniem datowanym: Berlin, 15 lutego 1798 r., „aby przed oddaniem kościoła pojezuickiego ewangelikom prywatnie, w sposób cichy, zwłoki Karnkowskiego ze sklepów tegoż kościoła przenieść i umieścić tymczasowo w grobach któregoś z parafialnych kościołów Kalisza, wszystkie zaś inne szczątki tam pochowane przenieść na cmentarz parafialny i tam we wspólnej mogile pogrzebać” (Chodyński 1900a, s. 1), co zatem stało się również udziałem spoczywającego w kryptach kaliskiej świątyni jezuitów innego staropolskiego biskupa – Krzysztofa Łukasza Wielowiejskiego (Wielowiejskiego) (†1742) (*Nomenclator* 2020, s. 509; Prokop 2021a, s. 171–176, zwł. s. 175; Prokop 2021b, s. 40). W tych właśnie okolicznościach trumna niegdyśszego prymasa miała trafić do

Ryc. 5. Kalisz, pow. loco, kościół pojezuicki (obecnie garnizonowy). Pełnopostaciowa rzeźba prymasa Stanisława Karnkowskiego (†1603) z jego pomnika nagrobnego w świątyni, w której pierwotnie został pochowany (fot. K.R. Prokop)

Fig. 5. Kalisz, Kalisz district, formerly Jesuit church (now garrison church). Full-page statue of primate Stanisław Karnkowski (died 1603) from tomb stone monument in the church, where he was originally buried (photo by K.R. Prokop)

podziemi kolegiaty Najświętszej Maryi Panny w Kaliszu (znanej także pod mianem sanktuarium św. Józefa), gdzie w niespełna ćwierć wieku później spoczął ordynariusz kujawsko-kaliski Andrzej Franciszek Wołłowicz (†1822) – w krypcie pod prezbiterium, dziś udostępnianej wiernym raz w roku w Dzień Zaduszny (2 listopada). W jej aktualnie odrestaurowanym wnętrzu stoją na posadzce trzy trumny – biskupa A.F. Wołłowicza, XVIII-wiecznego kustosa miejscowej kapituły Stanisława Kłossowskiego oraz najokazalsza, opatrzona dodaną w nowszych czasach tabliczką z napisem: „Stanisław Karnkowski, 1567–1581 b[isku]p kujawsko-pomorski, arcyb[iskup] gnieźnieński”, która to identyfikacja nie jest bynajmniej bezsporna, a w każdym razie trudno utrzymywać, że w trumnie tej znajdują się szczątki rzeczonego hierarchy. Wiemy o tym dzięki rekonesansowi przeprowadzonemu przez XIX-wiecznego badacza lokalnych „starożytności” Adama Chodyńskiego, który w styczniu 1857 roku „z pomocą archiwisty Józefa Szaniawskiego podjął się *quasi*-naukowych oględzin kaliskich krypt kościelnych. Niestety, relacje znamy tylko z kościoła kolegiackiego. Celem było ustalenie, czy w podziemiach znajduje się trumna arcybiskupa Stanisława Karnkowskiego. [...] Uwagę badaczy zwróciła dużych rozmiarów czarna trumna. Według informacji przekazanych Chodyńskiemu przez księdza Piotra Kobylińskiego to w niej złożono szczątki arcybiskupa. Po otwarciu okazało się, że znajdują się w niej tylko resztki złocistych galonów. Panujące w krypcie dotkliwie zimno uniemożliwiło dokładniejsze oględziny” (Błachowicz 2017, s. 32–33).

Jak w artykule *Szczątki arcybiskupa Karnkowskiego* pisał w kilka dekad po tamtej prospekcji dokonujący jej niegdyś pasjonat przeszłości, „pomijając tu inne szczegóły tej ekskursji, wśród silnego odbywanej mrozu, po otworzeniu grobu w kolegiacie pod wielkim ołtarzem znaleźliśmy w nim wiele skorup i sześć wielkich urn glinianych z pokrywami. [...] W tymże grobie była (i jest) trumna czarno obita, z wiekiem płaskim, otwieranym na zawiasach. Prócz pyłu, kości żadnych w niej nie było (jedynie łachmanki złotych galonków), jak również ubrania i innych oznak dostojności tak wielkiego w kraju człowieka. Dla mrozu, jak wzmiankowałem, nie badaliśmy dna tej trumny. W późniejszym czasie słyszałem od śp. prałata Kobylińskiego, że owa trumna mieści w sobie zwłoki sławnego arcybiskupa, [lecz] nie dowierając podaniu, w pracy mej pt. *Kościół i zgromadzenia zakonne w Kaliszu już nieistniejące* zanotowałem uwagi następujące: »Przyznam się, iż niezbyt wierzę, iżby to była pozostałość tyle sławnego w naszych dziejach prymasa, a raczej jest ona jakiejś innej wyższego stanu osobistości. Względ, że zwłoki musiały być balsamowane, że były ubrane w odzież pontyfikalną, w kapę i infułę z materii złotolitych, że wreszcie podobne

materie setki lat się przechowują«, [dla tych racji] niepodobna zrozumieć, aby nie ostały się kości, szczątki i większe części ubioru pośmiertnego. [...] Gdy w miesiącu listopadzie roku zeszłego [tj. 1899], przy kładzeniu posadzki i urządzaniu oświetlenia gazowego w kolegiacie, otworzono grób pod wielkim ołtarzem, ściślejsze niż było moje i śp. Szaniawskiego w 1857 r. zbadanie trumny wyżej opisanej, dając ten sam rezultat co do samych szczątków, przyniosło jednak dowód, iż rzeczywiście w trumnie tej były niegdyś pochowane zwłoki sławnego arcybiskupa, bowiem kanonik Szafnicki i pan Witanowski znaleźli w niej szczątek kapy złotolitej z herbem Junosza (baranek) i literami: S. K. A. G. Była to widocznie tylna strona frontowa, zachowana dlatego, że od zbutwienia ocalały ją plecy, dopóki i te nie uległy rozsypaniu w proch. Tak więc niemal pyłu nie zostało się z [tak sławnego] człowieka” (Chodyński 1900b, s. 1) – odmiennie aniżeli w odniesieniu do zmarłego 35 lat przed eksploatacją z roku 1857 ordynariusza kujawsko-kaliskiego, jako że „już nie historia, a ciekawość, kazała badaczom obejrzeć [wówczas] mumię biskupa Andrzeja Wołłowicza” (Błachowicz 2017, s. 33), na temat której A. Chodyński zanotował: „Mieliśmy sposobność przyjrzeć się zwłokom tego biskupa po uchyleniu wieka jego trumny. Leży on w ubraniu biskupim, w fioletowych hirotekach, czyli rękawicach na rękach. Ciało jego jak najdoskonalej zachowane z wyrazem spokojnej twarzy, okolonej siwym włosem wychodzącym spod piuski”, przy czym cała trumna była wypełniona trocinami, które wchłonawszy wilgoć, przyczyniły się tym samym do mumifikacji (nie wiadomo, czy zmarły został poddany balsamizacji) (Kujawski 2011, s. 84–85; *Nomenclator* 2020, s. 526; Prokop 2021b, s. 57) (ryc. 6a, 6b).

Powracając jeszcze do omawianego tematu przemyskich eksploracji, spośród zasiadających w XVIII stuleciu na stolicy biskupiej obrządku łacińskiego w Przemyśle dwunastu hierarchów aż połowa uzyskała translacje na inne biskupstwa, a jedynie sześciu dotrwało do kresu swych dni przy godności pasterskiej w tej diecezji (*Vademecum* 2018, s. 223–224). Czterej zostali pochowani w świątyni katedralnej i ich szczątki w latach 2011–2012 zidentyfikowano (Aleksander Antoni Fredro – aczkolwiek z zastrzeżeniem co do pewności identyfikacji zwłok, Walenty Franciszek Wężyk, Józef Tadeusz Kierski oraz Antoni Gołaszewski, którego bezpośrednim następcą był wspomniany Jan Antoni de Potoczki), z kolei Michał Wodzicki obrał na miejsce wiecznego spoczynku rodową nekropolię w kościele Mariackim w Krakowie. Również w tej świątyni eksplorowano – w latach 2010–2012 – podziemia i zabezpieczano krypty, wśród nich „grobowiec Wodzickich umieszczony w prezbiterium, [który] zachował trumny z końca XVII wieku [i gdzie] spoczęły też (obok trumien rodziców)

a

b

Ryc. 6a, 6b
Kalisz, pow. loco, sanktuarium św. Józefa (kolegiata) – krypta pod prezbiterium. Trumny prymasa Stanisława Karnkowskiego (†1603) oraz biskupa Andrzeja Wołłowicza (†1822) (fot. K.R. Prokop)

Fig. 6a, 6b
Kalisz, Kalisz district, the sanctuary of St. Joseph (once a collegiate church) – crypt under the presbytery. Coffins of primate Stanisław Karnkowski (died 1603) and bishop Andrzej Wołłowicz (died 1822) (photo by K.R. Prokop)

szczątki biskupa przemyskiego Michała z Granowa Wodzickiego”, o czym pisała w osobnym artykule Aldona Sudacka (odnośny jej tekst „powstał w wyniku udziału w eksploracji i konserwacji krypt grobowych zachowanych we wnętrzu kościoła Mariackiego, przeprowadzonych [...] przez firmę konserwatorską Piotr Białko, [podczas których] nadzór archeologiczny prowadził dr Emil Zaitz”) (Sudacka 2020–2021, s. 207–217, zwł. s. 213–214, oraz s. 573, fot. 10 – kamienny sarkofag ojca biskupa, Jana Wawrzyńca Wodzickiego). Nieco więcej uwagi warto natomiast poświęcić pochówkowi ordynariusza z lat 1783–1786 Antoniego Wacława Betańskiego, który jako pierwszy z pocztu biskupów Przemysła spoczął nie w podziemiach któregośkolwiek spośród kościołów, lecz na cmentarzu. O ile jednak kilku dalszych jego następców, czynnych w wieku XIX, zostało pochowanych na przemyskim Cmentarzu Głównym i ich groby w większości są do dziś dnia zachowane (Schubert 2004, s. 18–26; *Vademecum* 2018, s. 371; *Arcybiskupi* 2021, s. 194, 198, 203, 208, 210, 299, 310; nadto Nicieja 1989, s. 100 oraz 102, il. 72), o tyle z miejscem pochówku tamtego hierarchy wiąże się nierozwikłana zagadka.

NAJDAWNIEJSZE POCHÓWKI BISKUPIE
NA CMENTARZACH – ICH DAJSZE LOSY
(ZAGADKA GROBU ANTONIEGO
WACŁAWA BETAŃSKIEGO)

Co się tyczy biskupich pochówków na cmentarzach, poza obrębem świątyni, w odniesieniu do ziem polsko-litewsko-ruskich poniekąd precedensowy charakter miał w owym względzie *casus* biskupa smoleńskiego Gabriela Wodzyńskiego (Wodzińskiego) na zlokalizowanym wówczas poza Warszawą, dziś już nieistniejącym, Cmentarzu Świętokrzyskim (Prokop 2023b, s. 77–97). „Kiedy w Warszawie biskup Antoni [Onufry] Okęcki w 1780 roku zakazał grzebać zmarłych po kościołach lub koło nich, założyli XX. Misjonarze w rok później, kosztem 40 000 złotych polskich, cmentarz własny, w polu, na części folwarku świętokrzyskiego, stąd zwany Świętokrzyskim, a w nim kaplicę pogrzebową wzniesli o trzech ołtarzach. [...] Cmentarz ten długo stał pustkami, nikt bowiem swoich krewnych nie chciał w nim grzebać. Dopiero kiedy w roku 1788 złożono w jego katakumbach zwłoki biskupa [smoleńskiego] Gabriela Wodzyńskiego, przesąd przelamano” (Petryk 1920, s. 91–92; także Żychliński 1884, s. 448; Prokop 2015, s. 519; Jasińska 2020, s. 137–138). Po kilkudziesięciu latach nastąpił wszakże smutny koniec tej nekropolii, kiedy to „groby z ziemią zrównano

[tak], że cmentarz w ogród się zamienił, [a] walące się katakumby co do jednej rozebrano [i] cegły wzięto na fundamenty pod domy przy al. Jerozolimskiej i ul. Żurawiej” (Petrzyk 1920, s. 94), nie oszczędziwszy także dwóch biskupich pochówków (oprócz ordynariusza smoleńskiego spoczął tam w katakumbach sufragan łowicki w archidiecezji gnieźnieńskiej Grzegorz Zachariaszewicz, zmarły w 1814 r.), po których nie pozostał jakikolwiek dający się stwierdzić ślad (*Vademecum* 2018, s. 377; Klimecka, Wycichowska, Popek 2019, s. 74–83).

Podobnie niefortunny okazał się los miejsca wiecznego spoczynku wspomnianego biskupa przemyskiego A.W. Betańskiego, którego rządy przypadają już na czas panowania nad tymi ziemiami austriackich Habsburgów (dynastii habsbursko-lotaryńskiej), przy czym zbiegły się one ze szczególnym momentem dziejowym, jakim było apogeum reform józefińskich w wielonarodowościowej monarchii naddunajskiej (Prokop 2014, s. 111–114; *Nomenclator* 2020, s. 61; Prokop 2021b, s. 26). Śmierć tego hierarchy nastąpiła u progu roku 1786 – w momencie, kiedy ustawodawstwo cesarza reformatora Józefa II w materii zakazu chowania zmarłych w świątyniach i obowiązku ich grzebania na cmentarzach publicznych było świeżej daty, stąd też rygorystycznie je egzekwowano, nie zamierzając czynić wyjątków nawet dla hierarchów Kościoła (Kotliński 2020, s. 229–253; Kotliński 2021, s. 87–98). Na kartach ogłoszonego drukiem w 1844 roku dzieła *Vitae episcoporum Premisliensium ritus Latini* zasiadający wówczas na stolicy biskupiej w Przemyślu Franciszek Ksawery Zachariaszewicz napisał w odniesieniu do ostatniej karty w biografii swego dalszego poprzednika tylko tyle: „Sepultus Brzozoviae in coemeterio” (Zachariaszewicz 1844, s. 181). W późniejszym o ćwierć wieku dziele *Premislia sacra sive series et gesta episcoporum ritus Latini Premisliensium* Franciszka Pawłowskiego (z roku 1869) w interesującym nas temacie nie widnieje w zasadzie nic nadto, jako że stwierdzone tam zostało: „Quiescit Brzozoviae in publico illius oppidi coemeterio” (Pawłowski 1869, s. 632). Nieco więcej do napisania miał Władysław Sarna w drugim tomie *Biskupów przemyskich obrządku łacińskiego* (z roku 1910), w którym życiorys A.W. Betańskiego kończy stwierdzeniem: „Umarł w Brzozowie 21 I 1786 r. licząc 72 lata życia. Pochowany na cmentarzu parafialnym w Brzozowie bez żadnego pomnika, lub jeśli pomnik był postawiony, zębem czasu został zniszczony. Obecnie nikt w Brzozowie nie wie, gdzie był jego grób” (Sarna 1910, s. 508). Z kolei w świeżej daty słowniku biograficznym *Arcybiskupi i biskupi przemyscy* stwierdzono: „Zmarł w Brzozowie 21 I 1786 r. i tam został pochowany na cmentarzu parafialnym”, ani słowem nie wspominając o niezachowaniu się pomnika nagrobnego tudzież popadnięciu w niepamięć samej lokalizacji grobu (*Arcybiskupi* 2021, s. 184).

Składną mamy tu do czynienia ze swego rodzaju sprzężeniem zwrotnym, kiedy z jednej strony to sam zainteresowany obrał tak mało eksponowaną lokalizację dla własnego pochówku, podporządkowując się nowo wprowadzonemu ustawodawstwu państwowemu, z drugiej zaś strony chodzi o hierarchę, który nie cieszył się sympatią tudzież popularnością wśród ogółu duchowieństwa diecezjalnego, stąd zapewne nikt specjalnie nie dokładał w następnych latach starań, by doglądać grobu i dbać o jego stan. Jako że już za kolejnego ordynariusza *loci* nastąpiło zniesienie kolegiaty brzozowskiej, podobnie jak przestało funkcjonować w Brzozowie seminarium duchowne, w konsekwencji tamtejsza nekropolia pozostała małomiasteczkowym cmentarzem, służącym wyłącznie lokalnej społeczności (Adamski 1982; *Brzozów* 1990). Pewną odmianę przyniosło osiedlenie się w roku 1821 w pobliskiej Starej Wsi wygnanych z ziem pod zaborem rosyjskim jezuitów, którzy przejęli popaulińskie zabudowania klasztorne (wraz ze świątynią) i zorganizowali na miejscu nowicjat, a położony przy drodze do Brzozowa cmentarz zaczął służyć także ich wspólnocie (*Encyklopedia* 1996, s. 641–642).

Pochodną tego stał się drugi, jeszcze bardziej eksponowany pochówek biskupi, wpisujący się w dzieje rzeczonej – jak by nie było prowincjonalnej – nekropolii, na której spoczął teraz niegdysiejszy arcybiskup gnieźnieński i administrator diecezji warszawskiej Ignacy Raczyński (†1823) (Cynar 1954, s. 138; *Nomenclator* 2020, s. 392; Prokop 2021b, s. 40–41). Po 31 latach jego trumna została wszakże zabrana z cmentarza i – staraniem krewnych – przetransportowana do rodowej nekropolii w wielkopolskim Obrzycku (ośrodku ordynacji Raczyńskich). Mianowicie „w roku 1854, 22 maja, hrabia Atanazy Raczyński przewiózł zwłoki arcybiskupa do obrzyckiego kościoła parafialnego, jednak pochował je w trumnie zwyczajnej, z desek, nie odpowiadającej godności arcybiskupa. [Dopiero] hrabia Karol Raczyński, ordynat na Obrzycku, syn hrabiego Atanazego, dowiedziawszy się o tym, postanowił przełożyć szczątki do trumny odpowiedniej. Kosztem więc [jego] sprawiona została trumna metalowa w Berlinie; do niej 27 kwietnia 1883 roku włożono szczątki i pochowano pod ołtarzem głównym” (Cynar 1954, s. 139; także *Kanon* 2020, s. 258–259). Na zlokalizowanym w połowie drogi między Brzozowem a Starą Wsią cmentarzu pozostał niemniej monument wskazujący na pierwotne miejsce wiecznego spoczynku owego hierarchy, opatrzony inskrypcją komemoratywną, zachowany do chwili obecnej (w jego sąsiedztwie byli grzebani aż po rok 1905 jezuici ze starowiejskiego kolegium, co niewątpliwie przyczyniło się do troski o to miejsce) (Dydek 1996, s. 184–186; zob. również *Encyklopedia* 1996, s. 558; *Vademecum* 2018, s. 348).

Pomnik ten ma formę wykonanego z cegieł i obłożonego okładziną z piaskowca obelisku (z herbem oraz inskrypcją rozpisaną na czterech jego ścianach), przy czym szczyt wieńczy metalowy krzyż osadzony na kuli, spod której wychodzą wykonane tak samo z metalu cztery łodygi zakończone kwiatami (Cynar 1954, s. 138–139). *Terminus post quem* wzniesienia monumentu wyznacza data śmierci arcybiskupa I. Raczyńskiego, niemniej rodzi się pytanie, czy nie wpisuje się on w dłuższą tradycję upamiętniania w taki właśnie sposób znajdujących się na cmentarzach poza świątyniami grobów eksponowanych postaci. Jeśli faktycznie tego rodzaju koncepcja estetyczna wywodzi się jeszcze z poprzedniego stulecia, to i nad grobem biskupa A.W. Betańskiego mógł pierwotnie wznosić się podobny obelisk. Skądinąd musi budzić zdumienie fakt, że po miejscu pochówku biskupa, który na położonej między Brzozowem a Starą Wsią nekropolii pozostał na zawsze, nie ma już od dawna – jak wskazuje cytat z dzieła W. Sarny z roku 1910 – jakiegokolwiek śladu, podczas gdy grób hierarchy, którego doczesne szczątki zostały po trzech dekadach ekshumowane i przewiezione w zupełnie inną lokalizację, jest po dziś dzień zadbane i starannie utrzymany (wzniesiony nad nim pomnik poddano niedawno zabiegom konserwatorskim).

Rekonesans przeprowadzony *in situ* przez piszącego te słowa dnia 2 czerwca 2023 roku przyniósł – obok naocznego przekonania się, że lokalizacja grobu tego hierarchy faktycznie nie jest znana – pewne dodatkowe spostrzeżenia. Zwieńczony metalowym krzyżem, osadzonym na kuli z odchodzącymi na bok kwiatonami (cztery łodygi), obelisk nad niegdysiejszym grobem arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego, w rzeczy samej starannie utrzymanym i odnowionym, nie jest jedynym tego rodzaju pomnikiem, jaki zachował się w najdawniejszej części nekropolii, przy czym teren przylegający do istniejącej niegdyś kaplicy cmentarnej ucierpiał najbardziej wskutek zaniedbań i późniejszych ingerencji, tak że widać, iż po wielu tam właśnie zlokalizowanych pierwotnie grobach nic nie pozostało – wyłącznie pusta przestrzeń. Wydaje się tymczasem rzeczą najbardziej prawdopodobną, że biskupa A.W. Betańskiego pochowano właśnie obok kaplicy wybudowanej przy zakładaniu cmentarza (być może w sąsiedztwie wejścia do niej). W pewnym oddaleniu od miejsca, w którym stała niegdyś pierwotna kaplica, wznosi się mniejszych rozmiarów, aniżeli monument ku czci arcybiskupa I. Raczyńskiego, lecz obłożony taką samą piaskowcową okładziną, ceglany obelisk, zwieńczony metalowym krzyżem, osadzonym na kuli z czterema odchodzącymi łodygami kwiatowymi (w obu zatem przypadkach identyczna kompozycja) – również z metalu, dziś już wszakże mocno skorodowanego. W ogólności pomnik ten jest w złym stanie, co dotyczy

także inskrypcji nagrobnej, która zapewne opasywała go pierwotnie tak samo z czterech stron, wykuta w piaskowcu na prostokątnych płaszczyznach cokołu. Trzy spośród nich są już dziś do tego stopnia zwietrzałe, że umieszczony tam niegdyś napis (ewentualnie też herby) przestał fizycznie istnieć, natomiast na czwartej dają się z trudem odczytać wyłącznie fragmenty. Zarówno mniejsze rozmiary, jak i znacznie dalej posunięty (w porównaniu ze stanem pomnika I. Raczyńskiego sprzed przeprowadzonej konserwacji) proces zniszczenia w łącznym ujęciu mogłyby sugerować, że chodzi o monument starszy aniżeli ów dotyczący gnieźnieńskiego metropolity, niemniej tylko na tej podstawie niełatwo o pewność (ryc. 7a, 7b).

Ryc. 7a, 7b. Brzozów/Stara Wieś, pow. brzozowski, cmentarz parafialny. Bliźniacze pomniki nagrobne w postaci kolumny zwieńczonej ostrosłupem, z których pierwszy wskazuje na niegdyśiejsze miejsce wiecznego spoczynku arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego (†1823), a drugi okazał się nie mieć nic wspólnego z zaginionym dziś grobem pochowanego na tym cmentarzu biskupa Antoniego Wacława Betańskiego (†1786) (fot. K.R. Prokop)

Fig. 7a, 7b. Brzozów/Stara Wieś, Brzozów district, the parish cemetery. Twin sepulchral monuments in the form of a column surmounted by a pyramid, the first of which indicates the former eternal resting place of archbishop Ignacy Raczyński (died 1823), while the second appeared to have nothing to do with the lost grave of bishop Antoni Wacław Betański (died 1786) buried in this cemetery (photo by K.R. Prokop)

W każdym razie uprawniona wydawałaby się myśl, że może to jest właśnie nagrobek biskupa A.W. Betańskiego, który posłużył za wzór dla późniejszego monumentu nagrobnego arcybiskupa Gniezna, różniącego się o tyle, że dodatkowo umieszczono tam na cokole, u podstawy ostrosłupa, cztery kamienne kule, co nadaje większą lekkość kompozycji. Skoro bowiem I. Raczyńskiego upamiętniono takim obeliskiem, to ten rodzaj monumentu najwyraźniej uważano za stosowny dla oznaczenia grobu hierarchy Kościoła i nic nie stałoby na przeszkodzie, aby przyjąć, że w analogiczny sposób wyróżniono pochówek A.W. Betańskiego. Jak jednak wspomniano, na jednym z boków cokołu dają się jeszcze dostrzec fragmenty oryginalnej inskrypcji, konkretnie zaś słowa: „Małgorzata z [...]skich Świrska, [...] 1773, dnia 19 września, [...] tu leży obok swego małżonka. Kamień ten rodzicom kochające dzieci położyły”. Na innym z boków, dziś całkiem zwietrzałych, musiał zatem znajdować się analogiczny napis ku czci jej męża, na dwóch pozostałych zaś najpewniej herby obojga, wszakże nawet ten ułomek pierwotnego napisu pozwala definitywnie wykluczyć związek pomnika z grobem niegdyśszego ordynariusza przemyskiego (por. Zdrenka 2020, s. 49–65). Nie pozostaje zatem nic innego (dokąd nie udało się wskazać na wnoszące coś do tematu przekazy źródłowe), jak powtórzyć raz jeszcze za W. Sarną, że biskup A.W. Betański był „pochowany na cmentarzu parafialnym w Brzozowie [albo] bez żadnego pomnika, [albo też] jeśli pomnik był postawiony, zębem czasu został zniszczony” (Sarna 1910, s. 508) i niekojarzony już z konkretną osobą uległ rozbiórce, a następnie wtórnemu wykorzystaniu pozyskanego przy tej sposobności materiału.

Mimo wszystko wydaje się to jednak wątpliwe, aby biskupa (nawet jeśli nie cieszył się miem wśród ogółu duchowieństwa oraz wiernych) pochowano w grobie ziemnym bez wystawienia jakiegokolwiek nagrobka, aczkolwiek Tomasz J. Kotliński odnotowuje, że dekret cesarza Józefa II z 9 września 1784 roku „zakazywał wznoszenia nad grobami pomników – z wyjątkiem grobów położonych przy murze obwodowym cmentarza”, z czego jednak dość rychło się wycofano (badacz ten dopowiada: „We wrześniu 1788 r. wydany został kolejny dekret, do którego dokładnej treści autorowi artykułu nie udało się dotrzeć, jednak zakazano w tym akcie wznoszenia nad kryptami grobowymi kaplic przeznaczonych do odprawiania kultu”) (Kotliński 2020, s. 231–232; Kotliński 2021, s. 93). W owym kontekście warto spojrzeć na sąsiednią diecezję tarnowską, gdzie pierwszy w dziejach lokalnego Kościoła ordynariusz *loci* Florian Amand Janowski (zmarły 4 stycznia 1801 roku) spoczął na Cmentarzu Starym w Tarnowie. Masywny grobowiec biskupa F.A. Janowskiego zachował się w swej oryginalnej lokalizacji do dziś dnia, a jego osobliwy kształt tudzież forma objaśniane są

tym, że – według pierwotnego zamysłu – miał on przylegać do zamierzonej kaplicy cmentarnej, której ostatecznie nigdy w tym miejscu nie wystawiono, stąd estetyka tego pomnika może budzić mieszane odczucia. W każdym razie stanowi on świadectwo poszukiwania przez współczesnych pośredniej formy między zwykłym grobem ziemnym, mogącym wydawać się wtedy jeszcze czymś niezbyt stosownym dla reprezentanta episkopatu, a wolno stojącymi kaplicami grobowymi, przeznaczonymi *par excellence* na pochówki (Potępa 1986, s. 41–42, 115; *Nomenclator* 2020, s. 190; Prokop 2021b, s. 17) (ryc. 8a, 8b).

Przy murze świątyni, niemniej na zewnątrz budynku przeznaczonego na cele kultu Bożego, pochowano przewidzianego na pierwszego biskupa dla Tarnowa Jana Duwalla, który zmarł 13/14 grudnia 1785 roku jeszcze przed uzyskaniem papieskiej prowizji. Spoczął on na przykościelnym cmentarzu tarnowskich bernardynów, „coram foribus ecclesiae”, jednak po rychłej, przeprowadzonej w roku 1789, kasacie klasztoru tamtejszy kościół zakonny został przeznaczony na użytek świecki i wraz z całym otoczeniem gruntownie przekształcony, by służyć odtąd celom administracyjno-urzędowym, co

Ryc. 8a, 8b. Tarnów, pow. loco, Stary Cmentarz. Wolno stojący grobowiec biskupa Florian Amand Janowskiego (†1801), według pierwotnego zamysłu mający przylegać do kaplicy, która jednak nigdy nie została w bezpośrednim jego sąsiedztwie wzniesiona (fot. K.R. Prokop)

Fig. 8a, 8b. Tarnów, Tarnów district, Old Cemetery. The free-standing tomb of bishop Florian Amand Janowski (died 1801) was originally intended to be adjacent to the chapel, which was never built in the immediate vicinity (photo by K.R. Prokop)

pociągnęło za sobą również likwidację cmentarza. Dziś już zatem po miejscu wiecznego spoczynku J. Duwalla nie ma żadnego śladu, jakkolwiek okoliczność, że w swoim testamencie duchowny ten zadysponował, „aby ichmoście xięża egzekutorowie kazali tablic marmurowych półarkuszowych cztery wyrobić z napisem krótkim: *Kapłan Jan, niegodny grzesznik, prosi o westchnienie*, takowe przy wchodzie do kościoła wojnickiego z obydwóch stron wmurować, w Radłowie także podobną jedną [w obu tych miejscach był proboszczem], czwartą [natomiast tam], gdzie będę pochowany” (Dymmel 1997, s. 172–183 nr 80), pozwala liczyć się z teoretyczną możliwością znalezienia owej tablicy – w razie przeprowadzenia poszukiwań archeologicznych – w lokalizacji, w której pierwotnie znajdował się grób (Szymański 1962, s. 157–163; Chadam 1985, s. 375; Kumor 1985, s. 244–249, nr 1; Nowak 1999, s. 25–27; *Nomenclator* 2020, s. 119; Prokop 2021b, s. 177; Prokop 2022, s. 343–348; Prokop 2023a, s. 250).

NARUSZANIE POCHÓWKÓW I PRZYPADKI
PROFANACJI ZWŁOK
STAROPOLSKICH HIERARCHÓW
(CASUS WALENTEGO MACIEJA ARCEMBERSKIEGO
ORAZ MICHAŁA FRANCISZKA KARPOWICZA)

Pochówek na cmentarzu, praktykowany pośród staropolskich elit dopiero od ostatnich dekad XVIII wieku, następnie zaś nakazany w sposób obligatoryjny przez administrację państw zaborczych (poczynając od zaboru austriackiego), nie dawał zatem gwarancji zachowania pamięci o miejscu czyjegoś wiecznego spoczynku (na tak samo zlikwidowanym cmentarzu przy dawnym kościele Franciszkanów-Reformatów w Sandomierzu, na którym został pochowany zmarły w roku 1831 sufragan sandomierski Aleksander Dobrzański, wznosi się umieszczona na cokole figura św. Aleksandra papieża, wystawiona w tym właśnie celu, aby przywodziła na pamięć biskupi pochówek, jakkolwiek trudno stwierdzić, czy stoi dokładnie w miejscu niegdysiejszego grobu hierarchy, czy też tego rodzaju bezpośredni związek nie zachodzi) (Wiśniewski 1913, s. [35]–[36]; Stanaszek, Nowakowski, Tylec 2019, s. 329–330; *Nomenclator* 2020, s. 61; Prokop 2021b, s. 26; Prokop 2023a, s. 251). Nie inaczej było wszakże i w odniesieniu do krypt kościelnych, przy czym przywołany uprzednio przykład pochówków biskupich z przemyskiej archikatedry, wtórnie zebranych w większej liczbie – przy okazji niegdysiejszych prac porządkowych – w jednym spośród podziemnych pomieszczeń

pod świątynią, można uznać za jeszcze stosunkowo fortunny. Likwidacja wielu instytucji kościelnych w dobie kasat, idąca w parze z przeprowadzaną wówczas „ekspurgacją” (oczyszczaniem) podziemi kościołów (*Opisanie* 2003, s. 285–290), pociągnęła za sobą fizyczne unicestwienie trumien i złożonych w nich szczątków wielu historycznej rangi postaci, co nie ominęło również członków staropolskiego episkopatu. Przykładowo o ordynariuszu chełmskim Janie Feliksie Szaniawskim (†1733), złożonym na wieczny spoczynek w kryptach świątyni franciszkanów-reformatów w Zamościu, czytamy w życiorysie na kartach *Polskiego słownika biograficznego*, że w momencie, „gdy po zamknięciu świątyni i likwidacji klasztoru [reformatów] przez władze austriackie w 1806 r. opustoszałe budynki przeznaczono na cele wojskowe, a następnie administracyjne, trumny J.F. Szaniawskiego oraz innych pochowanych tam osób przeniesiono na cmentarz parafialny [i] obecne miejsce jego pochówku nie jest znane” (Haratym, Kozyrski 2009–2010, s. 632; nadto Prokop 2014, s. 367–369; Bartko-Malinowska 2017, s. 201–219; *Nomenclator* 2020, s. 453–454; Prokop 2021b, s. 179–180; Prokop 2023a, s. 249–250).

Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w odniesieniu do bardzo wielu – jeśli nie większości – pochówków w świątyniach z doby przedrozbiorowej, co w parze ze znikomym jak dotąd stopniem rozpoznania stanu zachowania grobów choćby tylko w owych najbardziej eksponowanych kościołach z czasów nowożytnej Rzeczypospolitej (katedry, kolegiaty, opactwa) (Szady 2003, s. 173–214) nie pozwala rozeznaczyć, jak wiele spośród materialnych pozostałości miejsc wiecznego spoczynku członków staropolskiego episkopatu przetrwało do dziś. Są wprawdzie lokalizacje, w odniesieniu do których można stwierdzić, że pamięć o usytuowaniu grobu konkretnego hierarchy nigdy nie uległa przerwaniu (jak pochowanego w podziemiach kościoła stacyjnego pw. Krzyża Świętego w założonej przezeń Górze Kalwarii biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego (†1678), którego zmumifikowane szczątki doczekały się w dniu 27 grudnia 2021 roku powtórnego pogrzebu) (*Nomenclator* 2020, s. 511–512; Prokop 2021b, s. 49). Niekiedy zdarzają się jednak przypadkowe odkrycia po długim okresie zapomnienia. Tak rzecz ma się z wyeksponowanym w podziemiach archikatedry w Lublinie, w ramach trasy zwiedzania, szkieletem sufragana chełmskiego Michała Jana Delamarsa (†1725), pochowanego w tym kościele (wówczas należącym do jezuitów) na niespełna trzy dekady przed wielkim pożarem z roku 1752, kiedy „zawaleniu uległy nie tylko ściany świątyni, lecz także jej partia podziemna” (Niedźwiadek, Drażkowska, Majorek 2015, s. 20–21; zob. również Paszenda 2000, s. 111–112; *Nomenclator* 2020, s. 453–454; Prokop 2021b, s. 179–180). Miejscem wiecznego spoczynku tego hierarchy

była ukryta przed wzrokiem intruzów zamurowana wnęka we wschodniej krypcie świątyni, gdzie po zdemontowaniu ściany ukazała się badaczom obita tkaninami – przytwierdzonymi do drewna ćwiekami z mosiądzu – oryginalna trumna (wewnątrz niej znaleziono, prócz materiału kostnego, elementy ubioru biskupiego: piuskę, biret, albę, humerał, ornat, stulę, manipularz oraz rękawiczki i buty) (Korczyńska, Szlachetka 2006, s. 27; Niedźwiadek, Drązkowska, Majorek 2015, s. 25, il. 5; także Drązkowska, Grupa 2012, s. 319–329), pozbawiona oryginalnego wieka, zastąpionego zbitymi niedbale deskami.

Jak zauważają autorzy artykułu *Nowożytny trumny z badań archeologicznych z wybranych stanowisk z Polski, Litwy i Ukrainy*: „trumny są nieodłącznym i bardzo ważnym elementem uroczystości pogrzebowych osób należących do szeroko rozumianych elit Rzeczypospolitej. Są one jednym z materialnych przejawów kultury funeralnej okresu nowożytnego. Niestety, wiele z nich uległo zniszczeniu. Użytkowanie przez setki lat kwater grzebalnych w kościołach i na cmentarzach pociąga za sobą konieczność wkopywania się w starsze poziomy pochówków. Utrudnia to rozpoznanie form trumien z okresów wcześniejszych oraz ustalenie typologii wraz z dokładną chronologią. Podstawowym źródłem informacji o nowożytnych trumnach są skrzynie znajdujące się w kryptach. W wyniku zintensyfikowania prac prowadzonych w obiektach sakralnych baza źródłowa z każdym rokiem się powiększa. Dzięki temu informacji na temat nowożytnych trumien nie brakuje, ale wiedza o ich wyglądzie, sposobach konstruowania i zdobieniach jest nadal niewystarczająca i wymaga dalszych badań” (Niedźwiadek, Drązkowska, Majorek 2015, s. 19; także *Lublin* 2004, s. 123–124 oraz 125, il. 10–12; Niedźwiadek 2012, s. 134/135–138, il. 24–26; Korczyńska, Szlachetka 2006, s. 26–27, 85, il. 85).

W tym kontekście warto wskazać na inny jeszcze pochówek biskupi z czasów staropolskich – ordynariusza kijowskiego obrządku łacińskiego Walentego Macieja Arcemberskiego (†1717). Aczkolwiek badacz ma tu do czynienia z w miarę kompletną, oryginalną trumną z drugiej dekady XVIII wieku, pozbawioną wszakże szklanych (czy też kryształowych) taflí w znajdujących się na wieku okienkach (na wykonanym nitami obiciu widnieje data dzienna zgonu oraz inicjały: „An[n]o 1717 • 23^{tia} Septembris. V[alentinus] A[rcem]berski • B[iskup] K[ijowski]”), to jej zawartość stawia zarówno historyka, jak i antropologa wobec ponurej zagadki (Wojcieszak, Duda 1998, s. 15–16; także Kiryk 2010, s. 332, nr 839; Prokop 2014, s. 106–107; *Nomenclator* 2020, s. 50; Prokop 2021b, s. 144; Prokop 2023a, s. 248–249). Nie tylko bowiem nie znajdzie się tam stosownego dla doczesnych szczątków członka episkopatu wyposażenia w postaci pastorału, krzyża pectoralnego czy biskupiego pierście-

nia (aczkolwiek w odniesieniu do tego ostatniego trudno o rzeczy przesądzać na podstawie wyłącznie pobieżnego oglądu, dokonanego przez autora dnia 28 października 2022 roku), co wskazuje na przeprowadzoną z premedytacją grabież, ale zarazem mamy do czynienia z przykładem budzącej szczególną odrazę profanacji zwłok, które zostały poddane dekapitacji.

Obecny w folklorze celtyckim (Irlandia, Szkocja, Walia) mit o jeźdźcu bez głowy przeniknął do kultury masowej dzięki literaturze pięknej (opowiadanie Washingtona Irvinga *The Legend of Sleepy Hollow* z 1820 roku, powieść Thomasa Reida *The Headless Horseman* z 1866 roku), a w czasach współczesnych także za sprawą sztuki filmowej. Znalazł w nim swe reminiscencje lęk człowieka ujawniający się w zetknięciu ze zwłokami sprofanowanymi, okaleczonymi w sposób tak szczególnie dotkliwy, jak pozbawienie ich tej części ciała, która za życia była najbardziej dla ogółu widoczna i „rozpoznawalna”, decydowała bowiem o tożsamości osoby. Biskupa składano do trumny niewątpliwie z infułą *vel* mitrą (jak widać chociażby na przykładzie wspomnianych, zmumifikowanych zwłok Michała Szembeka czy Adama Naruszewicza, podobnie jak pochówków w przemyskiej archikatedrze) (Drażkowska 2020, s. 5–14; zob. również Prokop 2018a, s. 165–226), która w tym konkretnym przypadku być może tak silnie przywarła do strupieszalego ciała, że próba jej ściągnięcia przez dopuszczających się profanacji złodziei (przywłaszczeniu uległo wszystko, co przedstawiało jakąkolwiek wartość materialną – z wyjątkiem samej tylko szaty duchownej) zakończyła się oderwaniem głowy, której w trumnie brak, a jej los pozostaje całkowicie nieznany (ryc. 9a, 9b, 9c, 9d) (o podobnym przypadku odcięcia głowy – jeszcze zresztą przed pogrzebem – zmarłemu w roku 1739 biskupowi Aleksandrowi Tomaszowi Działyńskiemu, sufraganowi wrocławskiemu, przy równoczesnym zabraniu z trumny złotego łańcucha, wspomina Chodyński 2025, s. 197–200).

Chodzi tymczasem o grób zlokalizowany bynajmniej nie na niegdysiejszych kresach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (zważywszy na noszony przez hierarchę tytuł biskupa kijowskiego), co by mogło tłumaczyć tak niefortunny los pochówku, lecz w podziemiach świątyni w Woźnikach koło Grodziska Wielkopolskiego, powierzonej pierwotnie franciszkanom-reformatom. Począwszy od roku 1978, na powrót znajduje się ona pod opieką duchowych synów św. Franciszka z Asyżu, niemniej długotrwały okres opuszczenia i zaniedbania obiektu położonego na tzw. Wyrwale (będącym niegdyś leśnym pustkowiem) w okresie po kasacie z roku 1836 nie pozostał bez ujemnych konsekwencji również dla nekropolii istniejącej w podziemiach zakonnej świątyni, dziś niemal całkowicie pozbawionej oryginalnego wyposażenia (z samego klasztoru ocalało tylko pojedyncze skrzydło dawnego kompleksu zabudowań) (*Klasztor* 2011;

Ryc. 9a–d
Woźniki, pow. grodziski, kościół Franciszkanów-Reformatów – krypty. Sprofanowany pochówek biskupa Walentego Macieja Arcemberskiego (†1717), pozbawiony nie tylko większości wyposażenia, lecz także głowy zmarłego, uważanej obecnie za zaginioną (fot. K.R. Prokop)

Fig. 9a–d
Woźniki, Grodzisk Wielkopolski district, the church of Franciscans of the Strict Observance (Riformati) – crypts. The profaned burial of bishop Walenty Maciej Arcemberski (died 1717), deprived not only of most of its furnishings but also of the deceased's head, now thought to be missing (photo by K.R. Prokop)

Matyaszczyk 2013, s. 458–463; *Klasztor* 2021). Tamtejsza krypta, aczkolwiek uporządkowana, wymaga zatem przeprowadzenia prac konserwatorskich i restauracyjnych, na jakie zdobyto się chociażby w mazowieckim Krasnem. W podziemiach miejscowej świątyni parafialnej znajdują się groby rodziny Krasieńskich herbu Ślepowron, w tym kamienny sarkofag kryjący trumnę ostatniego w dobie przedrozbiorowej biskupa kamienieckiego Adama Stanisława Krasieńskiego (†1800). Przez długi czas był on pozbawiony oryginalnego wieka i nakryty jedynie deskami, lecz staraniem proboszcza krasneńskiego brakujący element monumentu został uzupełniony (przed czerwcem 2015 roku, kiedy z aktualnym stanem zachowania obiektu zapoznał się z autopsji autor artykułu), choć dobór materiału o zbliżonej fakturze okazał się stanowić pewną trudność (*Mazowsze* 2014; *Adam Stanisław Krasieński* 2015; także Prokop 2014, s. 223–225; *Nomenclator* 2020, s. 242; Prokop 2021b, s. 208) (ryc. 10).

Ryc. 10. Krasne, pow. przasnyski, kościół parafialny. Kamienny sarkofag biskupa Adama Stanisława Krasieńskiego (†1800), z wtórnie dopasowanym nowym wiekiem, w odrestaurowanej krypcie rodowej hrabiów Krasieńskich (fot. K.R. Prokop)

Fig. 10. Krasne, Przasnysz district, the parish church. The stone sarcophagus of bishop Adam Stanisław Krasieński (died 1800), with a re-fitted new lid, in the restored family crypt of the Krasieński counts (photo by K.R. Prokop)

Nie w kamiennym, lecz w ceglanym *quasi*-sarkofagu spoczywają natomiast doczesne szczątki pierwszego biskupa wigierskiego Michała Franciszka Karpowicza (†1803), u schyłku istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów wsławionego – za czasów stanisławowskich – jako „złotousty” kaznodzieja, którego wieczny spoczynek zakłócony został w sposób nie mniej drastyczny niż w przypadku biskupa M.W. Arcemberskiego. Hierarcha ów jako jedyny członek episkopatu spoczął w będącym stosunkowo krótko świątynią katedralną pokamedulskim kościele w Wigrach (położonym, podobnie jak wielkopolskie Woźniki, na odludziu, co zrozumiałe w przypadku fundacji eremickiej), przy czym jego zabalsamowane ciało złożono po uroczystościach pogrzebowych w dniu 12 grudnia 1803 roku w kryptach pod dawnym kapitułarzem kamedulów, gdzie nie doświadczało ono spokoju, o czym wymownie świadczy fakt, że „biskup sejneński Konstanty Ireneusz Łubieński przed rokiem 1870 zatroszczył się, aby zabezpieczyć szaty biskupa [Karpińskiego] od rozrywania ich na pamiątkę. Trumna przetrwała do I wojny światowej, kiedy to w 1915 roku zwłoki biskupa zostały znieważone przez żołnierzy niemieckich. Była to jedna z tych makabrycznych zabaw, których nie brakło podczas wojen czy rewolucji – zwłoki wyciągnięto z trumny i włożono do szczęki cygaro. Około 1920 roku proboszcz wigierskiej parafii, ks. Teofil Dąbrowski, postarał się o wymurowanie z cegły sarkofagu i umieszczenie tam trumny, aby zapobiec w przyszłości podobnym incydentom. W 1944 roku po raz drugi sprofanowano zwłoki biskupa M.F. Karpowicza. Na zamurowanym powtórnie w 1945 roku sarkofagu obecnie umieszczona jest czarna tablica z napisem: »Tu spoczywa śp. ks. biskup Michał Franciszek Karpowicz, 1744–1803, słynny kaznodzieja, teolog, pierwszy biskup wigierski od 1800«” (Sawicki 2018, s. 58; także Ambrosiewicz 1997, s. 65; Prokop 2014, s. 384–389; *Nomenclator* 2020, s. 207–208; Prokop 2021b, s. 185) (ryc. 11).

NAJNOWSZE EKSPLORACJE KRYPT
MIESZCZĄCYCH POCHÓWKI HIERARCHÓW
KOŚCIOŁA NA OBSZARZE WSPÓŁCZESNEJ
POLSKI

Zbyteczne w tym miejscu jest dodawanie, jak wiele zależy, gdy chodzi o stopień troski o tego rodzaju trudne do zadbania miejsca, od inicjatywy tudzież wrażliwości ich gospodarzy. Dla wielu spośród nich otwieranie krypt pod kościołami i udostępnianie ich badaczom to problem natury nie tylko

Ryc. 11. Wigry, pow. suwalski, kościół pokamedulski (przez krótki czas katedra) – krypta. Otynkowany ceglany sarkofag, w którego wnętrzu zabezpieczono – po ich profanacji w okresie wojennym – spoczywające pierwotnie w postawionej na posadzce krypty trumnie zabalsamowane zwłoki biskupa Michała Franciszka Karpowicza (†1803) (fot. K.R. Prokop)

Fig. 11. Wigry, Suwałki district, post-Camaldolese church (once also a cathedral) – crypt. Plastered brick sarcophagus in which the embalmed remains of bishop Michał Franciszek Karpowicz (died 1803) were preserved after their desecration during the war (photo by K.R. Prokop)

organizacyjnej, lecz także etycznej, aczkolwiek ostateczna decyzja w tej materii podejmowana jest na szczeblu wyższym, tj. kurii diecezjalnej lub (w przypadku zakonów) prowincjalnej. Ponieważ jednak w rachubę wchodzi poważne fundusze ze strony agend państwowych czy samorządowych na cele konserwatorskie (obejmujące nieraz cały obiekt o przeznaczeniu sakralnym), coraz liczniejsze są przypadki zakrojonych na szereg lat projektów łączących w sobie aspekt badań naukowych z rewaloryzacją zabytku, podejmowanych przy współdziałaniu ze strony podmiotów kościelnych. Przykładem są wieloletnie badania krypt pod niegdysiejszą katedrą unickiej diecezji chełmskiej, poczynawszy od roku 2023 udostępnionych do celów turystycznych, podsumowane interdyscyplinarną publikacją *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie* (Pochówki 2022 – zwł. Borawska 2022, s. 105–116; Drązkowska, Wojnarowski 2022, s. 147–180; Gołub 2022a, s. 11–24; Gołub 2022b, s. 53–81; Jędruszczak 2022, s. 91–104), czy analogiczne poczynania w bazylice katedralnej pw. Wniebowzięcia NMP w Łowiczu, gdzie w dniu trzydziestej rocznicy ustanowienia diecezji łowickiej dokonano 25 marca 2022 roku przeniesienia do nowo urządzonych krypt szczątków prymasów: Jana Lipskiego (†1641), Mikołaja Prażmowskiego (†1673), Krzysztofa Antoniego Szembeka (†1748) oraz Adama Ignacego Komorowskiego (†1759) (Kamińska i in. 2022, s. 166–183; także Wieteska 1985). Z kolei w roku 2024 otwarto tam nienaruszone, stąd wyróżniające się oryginalnym wyposażeniem z wyjątkowo dobrze zachowanymi ubiorami tudzież precjozami, groby prymasów: Henryka Firleja (†1626), Andrzeja Leszczyńskiego (†1658) i Wacława Leszczyńskiego (†1666), lokalizując również kryptę łączoną z pochówkiem prymasa Jana Przerębskiego (†1562) (Drązkowska i in. 2021, s. 46–61, 74–95; zob. nadto Sieradzka 2013, s. 18, 40–41; *Vademecum* 2018, s. 362–363; Prokop 2020, s. 136–137).

Z własnych obserwacji wolno dopowiedzieć (ograniczając się wyłącznie do historycznych stolic dawnych diecezji), że zainteresowanie rozmieszczeniem oraz stanem zachowania krypt – wśród nich grobów biskupich (wraz ze wskazaniem na podjęte konkretne działania służące zyskaniu wstępnej orientacji w topografii podziemi – badania georadarem) – deklarował podczas odwiedzin tego miejsca przez autora w dniu 29 maja 2023 roku aktualny gospodarz bazyliki konkatedralnej pw. Trójcy Świętej w Chełmży, stanowiącej do roku 1821 katedrę biskupstwa chełmińskiego (*Vademecum* 2018, s. 348; Prokop 2020, s. 129–130), podobnie jak kustosz sanktuarium pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Sejnach (niegdysiejsza katedra diecezji sejneńskiej), gdzie jednak znajdują się wyłącznie późniejsze pochówki członków episkopatu, tj. z czasów

porozbiorowych (dwa XIX-wieczne oraz jeden z początku kolejnego stulecia). Najwcześniejszy z tych pochówków, ordynariusza sejneńskiego Pawła Straszyńskiego (†1847), jest zresztą widoczny przez niewielkie okienko na zewnątrz kaplicy, pod którą biskup spoczywa. Ponieważ wewnątrz świątyni dotychczas nie udało się odnaleźć zejścia do krypty, gospodarz miejsca (według informacji udzielonej autorowi w kwietniu 2021 roku) zdołał dostać się do jej środka wspólnie z konserwatorem zabytków właśnie przez to okienko, by stwierdzić, że stojąca na podmurówce z cegieł drewniana trumna, do której ewidentnie już dawniej usiłowano zaglądać, w tym celu uszkodziwszy narożnik wieka, zawiera zwłoki ubrane w zachowujące nadal fioletowy kolor szaty biskupie (Klimaniec 2007, s. 14; Prokop 2015, s. 451–454; *Nomenclator* 2020, s. 445–446; Klimaniec 2024, s. 17–18, 31, 33) (ryc. 12).

Także na Wawelu otwierano niektóre krypty biskupie – m.in. pod konfesją św. Stanisława, gdzie pochowani zostali ordynariusze krakowscy: Marcin Szyszkowski (†1630), Jakub Zadzik (†1642), Piotr Gembicki (†1657) oraz Jan Małachowski (†1699). Poddano też konserwacji – w roku 2018 – metalowy

Ryc. 12
Sejny, pow. loco, sanktuarium maryjne (niegdyś katedra). Oryginalna trumna biskupa Pawła Straszyńskiego (†1847) w niedostępnej z wnętrza świątyni krypcie pod jedną z kaplic bocznych – widok przez okienko wentylacyjne (fot. K.R. Prokop)

Fig. 12
Sejny, Sejny district, Marian sanctuary (formerly cathedral). The original coffin of bishop Paweł Straszyński (died 1847) in the crypt under one of the side chapels, which is not accessible from inside the church – view through the ventilation small window (photo by K.R. Prokop)

sarkofag zasiadającego na stolicy biskupiej w Krakowie królewicza-kardynała Jana Alberta Wazy (†1634), czym zajmowała się ta sama pracownia konserwatorska, która wcześniej podjęła się odnowienia trumien (trzech drewnianych oraz pojedynczej metalowej) z krypty biskupiej w Janowie Podlaskim (na czas konserwacji zmumifikowane zwłoki hierarchów przeniesiono – nie bez trudności – do tymczasowych trumien, o czym uprzednio) (Kolendo-Korczak, Trzos 2022, s. 7, 162–167; Trzos 2023, s. 249–251), podobnie jak kamienny sarkofag biskupa Andrzeja Trzebickiego (†1679) w jednej z krypt pojezuickiej świątyni w Krakowie (*Vademecum* 2018, s. 356–357; Prokop 2020, s. 133–134) (ryc. 13a, 13b). Z kolei w kościele dawnego opactwa benedyktynów w wielkopolskim Lubiniu natrafiono na pochówek będącego niegdyś tamtejszym komendatorem opatem sufragana poznańskiego Jana Tracha Gnińskiego (†1625) i poddano konserwacji jego szaty liturgiczne (Dudziński i in. 2015, s. [125], il. 13 oraz informacje prof. Jerzego Maika z Łodzi). We Fromborku zaś eksplorowano w roku 2017 kryptę wspomnianego powyżej biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka (†1740). Stwierdzono w niej obecność sześciu trumien (w tym pięciu biskupich), z których dwie – właśnie K.A.J. Szembeka (złożony w cynowym sarkofagu) oraz ordynariusza warmińskiego z przełomu XIX i XX stulecia Andrzeja Thiela (†1908) – zostały splądrowane, czego pochodną była obecność rozrzuconych na posadzce szat liturgicznych z nich wyciągniętych (mitra, fragment ornatu). Same szczątki hierarchów, które uległy mumifikacji, okazały się dobrze zachowane, co dotyczy również pozostałych w trumnach ubiorów (przedmiot eksploracji zespołu badawczego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierownictwem Małgorzaty Grupy). Sposobność do podjęcia tego rodzaju poszukiwań dały prace konserwatorskie w ufundowanej przez K.A.J. Szembeka kaplicy Najświętszego Zbawiciela, św. Teodora i Wszystkich Świętych, w której podziemiach – oprócz fundatora oraz A. Thiela – spoczęli biskupi: Andrzej Stanisław Hatten (†1841), Józef Ambroży Geritz (†1867) i Augustyn Bludau (†1930) (Tracz 2020, s. 63–90; również Hipler 1878, s. 281–362; Węclawowicz 2010, s. 161–183; *Vademecum* 2018, s. 349–350; Prokop 2020, s. 130).

a

b

Ryc. 13a, 13b

Kraków, pow. loco, kościół
pojezuicki (obecnie parafialny)
na Trakcie Królewskim.

Okazały sarkofag biskupa
Andrzeja Trzebieckiego (†1679)
oraz zamurowane obecnie pierw-
otne wejście do tejże krypty
grobowej (fot. K.R. Prokop)

Fig. 13a, 13b

Cracow, Cracow district,
formerly Jesuit church
(now parish church) on the
Royal Route. The magnificent
sarcophagus of bishop Andrzej
Trzebiecki (died 1679) and
the now bricked up original
entrance to this burial crypt
(photo by K.R. Prokop)

PERSPEKTYWY DALESZYCH BADAŃ
NAD NEKROPOLIAMI BISKUPIMI

Zwarte zespoły pochówków biskupich z czasów staropolskich znajdują się w granicach dzisiejszej Polski – obok (wzmiankowanych wcześniej) Chełmży, Fromborka, Janowa Podlaskiego, Krakowa, Łowicza czy Przemyśla – również w Gnieźnie, Krasnymstawie, Płocku, Poznaniu, Puławsku i Włocławku (z włocławską nekropolią biskupią wiąże się interesujący *casus* zmarłego w 1759 roku sufragana Franciszka Kanigowskiego, który w akcie ostatniej woli nakazał złożenie trumny z ciałem nie w podziemiach katedry, lecz na przykatedralnym cmentarzu, „extra ecclesiam ad fores maiores cathedralis ecclesiae”, stąd – jak pisze naoczny świadek Stanisław Chodyński – „gdy w 1892 r. w miejscu tym przystawiano kruchtę, kopiąc fundamenty, przekonano się, że trumna była złożona wprost w ziemię i w niej zakopana; nic z ciała i ubioru nie pozostało, ani nawet z trumny – wszystko w proch już zamienione, [wyłącznie] kilka drobnych kawałków z trumny drewnianej, kilka strzępów ubioru i krzyżyk mały mosiężny”) (Chodyński 1906, s. 73–74; por. Chodyński 2025, s. 308, gdzie z kolei data 19 maja 1891 r.), a także we Wrocławiu oraz Nysie (Rola 1994; Janicki 2002–2003, s. 43–72; Iwicki 2004; Więcek 2005, s. 101–103; *Epitafia* 2012; Bryll 2014; Prokop 2020, s. 99–146). W przypadku dwóch ostatnich lokalizacji nie chodzi wprawdzie o hierarchów staropolskich, wpisanych w dzieje przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, niemniej również tam podejmowane były w ostatnich latach poszukiwania – m.in. przez Stowarzyszenie Dolnośląska Grupa Badawcza, którego członkowie „w roku 2013 w katedrze [*sic*] w Nysie poszukiwali grobu Baltazara von Promnitz, XVI-wiecznego biskupa, do którego należała m.in. Pszczyna” (Lamparska 2008, s. 120–121). W świetle publikowanej wypowiedzi jednego z uczestników tamtych eksploracji ich zakres był w rzeczywistości szerszy („szukaliśmy w bazylice św. Jakuba i św. Agnieszki w Nysie grobów trzech biskupów: Baltazara von Promnitz, Kaspra von Logau i Karla Neandra”) (Lamparska 2008, s. 208), jakkolwiek według informacji udzielonej piszącemu te słowa przez aktualnych gospodarzy nyskiej świątyni, z powodu wielokrotnego jej zalewania zarówno w odleglejszej, jak i w niedalekiej przeszłości przez wody rzeki Nysy Kłodzkiej, wszelkie tego rodzaju poszukiwania napotykały w praktyce poważne przeszkody (tym bardziej zaś identyfikacja zachowanych szczątków).

Do powyższego wyliczenia należałoby dodać również Warszawę, wszakże zniszczenia czasu II wojny światowej zatęrzyły większość śladów po jej najdawniejszych nekropoliach (*Vademecum* 2018, s. 375–377; Prokop 2020, s. 142–143)

Ryc. 14a, 14b
Warszawa, pow. loco, archikatedra (Stare Miasto). Nowo wykonana po zniszczeniach czasu II wojny światowej i tylko ogólnie nawiązująca do pierwotnego trumna biskupa Stanisława Jana Witwickiego (†1698) oraz umieszczony w ramach podziemnej trasy zwiedzania manekin ukazujący wyposażenie pochówku biskupiego z czasów staropolskich (fot. K.R. Prokop)

Fig. 14a, 14b
Warsaw, Warsaw district, the archcathedral (Old Town). The newly reconstructed coffin of bishop Stanisław Jan Witwicki (died 1698), which was destroyed during the Second World War and has only a general resemblance to the original, and the mannequin in the underground tour which shows the equipment of a bishop's burial in pre-partition Poland (photo by K.R. Prokop)

(ryc. 14a, 14b). Nie należy też zapominać o dawnych świątyniach katedralnych znajdujących się dziś na terenie innych państw, w szczególności Litwy (Miedniki/Wornie, Wilno) oraz Ukrainy (Kamieniec Podolski, Lwów, Łuck). Zinwentaryzowanie stanu zachowania wszystkich pochówków biskupich z czasów staropolskich wydaje się bowiem stanowić ważki postulat badawczy, możliwy do zrealizowania wyłącznie we współpracy historyka z archeologami oraz antropologami (*Vademecum* 2018, s. 384–385; Prokop 2020, s. 146). Przy tego rodzaju inwentaryzacji, poprzedzającej ewentualne dalsze badania

interdyscyplinarne, nie powinno się przeoczyć rzadko opisywanych w literaturze miejsc spoczynku obcych hierarchów, zmarłych podczas pobytu na ziemiach polskich, tutaj pochowanych. Na przykład ostatni w dobie przed rewolucją francuską ordynariusz Laon – Louis Hector Honoré Maxime de Sabran, spowiednik króla Ludwika XVI i kapelan jego małżonki królowej Marii Antoniny – jako wygnaniec z rewolucyjnej Francji znalazł u schyłku życia bezpieczne schronienie w należącym wówczas do Lubomirskich pałacu w Łańcutcie, gdzie zmarł 23 marca 1811 roku i został pochowany w krypcie łańcuckiej fary pw. św. Stanisława Biskupa. Po przebudowie świątyni oraz urządzeniu w jej podziemiach – w latach 1899–1900 – mauzoleum rodowego Potockich (wtedy już właścicieli Łańcuta) jego doczesne szczątki umieszczono w nowej trumnie dębowej (wykonanej na początku XX wieku) i złożono w owej nekropolii polskich rodzin arystokratycznych (metalowa tabliczka ze stosownym napisem ułatwia dziś identyfikację pochówku) (Bagińska-Żurawska, Paterak 2008, s. 23–25; także *Łańcut* 1999, s. 218–219) (ryc. 15).

Ryc. 15

Łańcut, pow. loco, kościół parafialny. Wtórna trumna (wykonana przy okazji porządkowania podziemi) przybyłego na ziemię polskie po wydarzeniach rewolucji francuskiej biskupa Louisa Hectora de Sabran (†1811), spowiednika króla Ludwika XVI i kapelana królowej Marii Antoniny, pochowanego w krypcie rodowej hrabiów Potockich (fot. K.R. Prokop)

Fig. 15

Łańcut, Łańcut district, the parish church. Secondary coffin (made when cleaning the vaults) of bishop Louis Hector de Sabran (†1811), who came to Poland after the French Revolution, confessor to king Louis XVI and chaplain to queen Marie Antoinette, buried in the family crypt of the counts of Potocki (photo by K.R. Prokop)

ZAKOŃCZENIE

Dokonany tu pokrótce przegląd nowszych poszukiwań oraz eksploracji grobów hierarchów z czasów staropolskich (pominięto zatem świątynie będące katedrami dopiero od niedawna) (Bil 2006, s. 321–374; Wiloch-Koźłowska 2011, s. 197–201; nadto *Vademecum* 2018, s. 237–387; Prokop 2021b, s. 236–243) winien stanowić inspirację do podejmowania kolejnych tego typu przedsięwzięć badawczych. Dają one sposobność do współdziałania archeologów i antropologów z badaczami przeszłości oraz historykami sztuki, ich pokłosiem zaś jest z jednej strony powstanie interdyscyplinarnych publikacji naukowych, służących lepszemu poznaniu kultury funeralnej niegdysiejszych mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a z drugiej – uporządkowanie, zabezpieczenie i niejednokrotnie udostępnienie w formie ekspozycji muzealnej dawnych krypt, jak to ma miejsce w katedrach w Chełmie, Lublinie, Łowiczu, Przemyślu, poniekąd Kwidzynie (*Katedra* 2009). Jakkolwiek niejednego badacza przeszłości tego rodzaju „użytkarstwo” podejście do zagadnienia nie może nie odstręczać, trudno zaprzeczyć, że użyte przez Andrzeja Stasiaka i Sławoja Tanaśa w artykule *Przestrzeń sepulkralna w turystyce* określenie „obiekt sepulkralny jako produkt turystyczny” (Stasiak, Tanaś 2005, s. 33) zadomowiło się w świadomości wielu – również decydentów rozstrzygających o finansowaniu badań. W uzasadnieniu ich podejmowania oczekuje się od wnioskodawców wskazania także na „praktyczne zastosowanie”. Według przywołanych autorów: „z jednej strony już samo zestawienie takich pojęć budzi pewien wewnętrzny sprzeciw, wydaje się obrazoburcze. [...] Z drugiej jednak strony uznajemy, że obiekty sepulkralne mogą stanowić dużą atrakcję turystyczną, [...] a skoro jest popyt, to jest i podaż. W dzisiejszych czasach zaś oferta musi [*sic*] przyjąć postać produktu, [przy czym] o ile atrakcyjności tego rodzaju obiektów dla turystyki nikt już nie podważa, to uznanie cmentarza za »produkt turystyczny« wciąż napotyka opory natury moralnej” (Stasiak, Tanaś 2005, s. 33–34, 36–38; zob. też Tanaś 2019, s. 89–103).

Andrzej Stasiak i Sławoj Tanaś podnoszą też kwestię, „co decyduje o atrakcyjności przestrzeni sepulkralnej dla turystów? Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta. Wydaje się, że jest co najmniej kilka czynników, które mogą występować oddzielnie lub łącznie”. Na pierwszym miejscu autorzy wymieniają „pochowanych/upamiętnionych zmarłych – ich rangę, zasługi, popularność, szacunek i uznanie, jakim się cieszyli w społeczeństwie” (Stasiak, Tanaś 2005, s. 37). Przedstawiciele społecznych elit: kulturalnych, naukowych, politycznych, religijnych – wśród nich tytułowi członkowie staropolskiego episkopa-

tu – niewątpliwie przynależą do kategorii osób, których pochówki zachowane do naszych czasów mogą budzić zainteresowanie zarówno w perspektywie badawczej, jak i „tożsamościowej”, łącząc się z dziejami mającej swoją dalszą historię wspólnoty wyznaniowej, instytucji, obiektu sakralnego, to zaś znajduje konkretne przełożenie na ułatwienia natury organizacyjnej tudzież materialne wsparcie podejmowanych *in situ* prac eksploracyjnych. Wskazane powyżej przykłady lokalizacji, w których gospodarze miejsca deklarowali – podczas prowadzonych przez autora rekonesansów – otwartość na podjęcie naukowych poszukiwań w zlokalizowanych pod świątyniami dawnych nekropoliach (m.in. Chełmża, Klimontów, Sejny, Woźniki), dowodzą, jak znaczny potencjał wiąże się z tym obszarem badań, dotychczas raczej słabo reprezentowanym w dorobku rodzimej archeologii.

Bibliografia

- Adam Stanisław Krasieński, 2015, *Adam Stanisław Krasieński i jego epoka (1714–1800). W 300. rocznicę urodzin biskupa kamienieckiego*, red. A. Łyszkowska, S. Maliszewska, Opinogóra.
- Adamski J.F., 1982, *Kościelne dzieje regionu brzozowskiego*, Brzozów.
- Ambrosiewicz M., 1997, *Zespół pokamedulski w Wigrach*, Suwałki.
- Arcybiskupi, 2021, *Arcybiskupi i biskupi przemyscy. Słownik biograficzny*, red. A. Szal, H. Borcz, M. Kapłon, S. Zych, Przemyśl–Rzeszów.
- Bagińska-Żurawska T., Paterak M., 2008, *Rodowe mauzoleum Potockich w Łańcutie*, Spotkania z Zabytkami, nr (261) XXXII, z. 11, s. 23–25.
- Bartko-Malinowska A., 2017, *O nieistniejących kościołach zamojskich*, Nasza Przyszłość, t. 127, s. 201–219.
- Bil M., 2006, *Opis podziemnych krypt grobowych odkrytych w prezbiterium [katedry] w Łomży*, Studia Łomżyńskie, t. 17, s. 321–374.
- Błachowicz M., 2017, „Starożytności kaliskie” w relacjach z lat 1792–1861. Początki ochrony zabytków w grodzie nad Prosną, [w:] *W kręgu kaliskich badań nad sztuką i kulturą artystyczną*, cz. 2, red. I. Barańska, Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 17, Kalisz, s. 11–46.
- Borawska B., 2022, *Wyniki badań antropologicznych duchownych i biskupów unickich pochowanych w kryptach 1–4*, [w:] *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019*, red. S. Gołub, Chełm, s. 105–116.
- Bryll S., 2014, *Nekropolia prymasów Polski*, Gniezno.
- Brzozów, 1990, *Brzozów. Zarys monograficzny*, red. J.F. Adamski, Brzozów.

- Chadam A., 1985, *Tarnów, konwent [bernardynów] w zakonnej prowincji polskiej, od 1637 w małopolskiej, od 1785 w galicyjskiej, od 1918 w polskiej*, [w:] *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska, s. 373–378.
- Chodyński A., 1900a, *Szczątki arcybiskupa Karnkowskiego*, cz. 1, *Gazeta Kaliska*, R. VIII, nr 58 (z 29 II/13 III 1900), s. 1.
- Chodyński A., 1900b, *Szczątki arcybiskupa Karnkowskiego*, cz. 2, *Gazeta Kaliska*, R. VIII, nr 59 (z 1/14 III 1900), s. 1.
- Chodyński S., 1906, *Biskupi sufragani włocławscy*, Włocławek.
- Chodyński S., 2025, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich. Materiały*, Włocławek.
- Cynar S., 1954, *Ignacy Raczyński – ostatni prymas Polski przedrozbiorowej i jego działalność duszpasterska w okresie Księstwa Warszawskiego*, Londyn.
- Drażkowska A., 2014a, *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń.
- Drażkowska A., 2014b, *Problemy z identyfikacją XVIII-wiecznych pochówków biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, [w:] *Królowie i biskupi, rycerze i chłopci – identyfikacja zmarłych*, *Funeralia Lednickie XVI*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 241–247.
- Drażkowska A., 2015, *Tajemnice krypt. Odzież grobowa i insygnia biskupów z krypt archikatedry pw. Świętego Jana Chrzcziciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Przemyśle*, *Cenne, Bezcenne, Utracone*, nr (82/83) XIX, z. 1/2, s. 30–35.
- Drażkowska A., 2018, *Kilka uwag o wpływie mumifikacji ciał na stan zachowania tkanin odnajdywanych w kryptach*, [w:] *Archeologia włókiennictwa w Polsce – nowe badania, nowi badacze. Konferencja ogólnopolska, Warszawa, 27–28 marca 2018 r. (książka abstraktów)*, red. A. Ulanowska, Warszawa, s. 3.
- Drażkowska A., 2020, *Nakrycia głowy biskupów przemyskich z archikatedry pw. Jana Chrzcziciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny*, *AUNC, Archeologia*, t. 36, s. 5–14.
- Drażkowska A., Grupa M., 2012, *Odzież z XVII i XVIII wieku z krypt grobowych archikatedry w Lublinie (analiza kostiumologiczna)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 55, z. 2, s. 319–329.
- Drażkowska A., Kamińska M., Sito J., Słomski M., Staniszewski P., 2021, *Krypty prymasów. Łowicka nekropolia*, Łowicz.
- Drażkowska A., Wojnarowski M., 2022, *Odzież grobowa biskupów unickich*, [w:] *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019*, red. S. Gołub, Chełm, s. 147–180.
- Dudziński T., Grupa M., Grupa D., Krajewska M., Majorek M., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A., 2015, *Tajemnice szczuczynskich krypt*, t. 3, Grajewo–Toruń.
- Dydek S., 1996, *Stara Wieś. Z dziejów wsi i sanktuarium*, Brzozów.
- Dymmel P., 1997, *Testamenty mieszczan wojnickich 1599–1809*, Wojnicz.

- Encyklopedia*, 1996, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków.
- Epitafia*, 2012, *Epitafia i płyty nagrobne katedry wrocławskiej*, red. S. Waszczyński, Wrocław.
- Gołub S., 2022a, *Badania krypt pod bazyliką – zarys problematyki*, [w:] *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019*, red. S. Gołub, Chełm, s. 11–24.
- Gołub S., 2022b, *Wyniki badań archeologicznych nad obrządkiem pogrzebowym w kryptach 1–3*, [w:] *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019*, red. S. Gołub, Chełm, s. 53–81.
- Grabowski S., Mironczuk R., Wiszniewski R., 2018, *Janów Podlaski w dziejach diecezji siedleckiej. Wydanie jubileuszowe*, Siedlce.
- Haratym A., Kozyński R., 2009–2010, *Szaniawski Jan Feliks (ok. 1673?–1733), biskup chełmski obrządku łacińskiego, opat komendatoryjny wąchocki*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 46, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków, s. 631–633.
- Hipler F., 1878, *Die Grabstätten der ermländischen Bischöfe*, Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands, Bd. 6, s. 281–362.
- Iwicki Z., 2004, *Nekropolia oliwska*, Gdańsk–Pelplin.
- Janicki M.A., 2002–2003, *Zaginione inskrypcje poetyckie katedry wawelskiej (do końca XVI wieku)*, cz. 1: *Epitafia biskupie i królewskie*, Studia Waweliana, t. 11–12, s. 43–72.
- Jasińska D., 2020, *Przełomowa rola Zgromadzenia Księża Misjonarzy w procesie kształtowania przestrzeni sepulkralnej Warszawy*, Nasza Przyszłość, t. 134, s. 117–149.
- Jedność*, 2018, *Jedność i miłość 1818–2018. 200 lat diecezji siedleckiej. Wydanie jubileuszowe*, red. W. Hackiewicz, Siedlce.
- Jędruszcak N., 2022, *Biskup Jakub Susza – próba lokalizacji pochówku*, [w:] *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019*, red. S. Gołub, Chełm, s. 91–104.
- Kamińska M., Szczepanek A., Gryglewski R., Chlipała M., Barszcz M., 2022, *Pochówek prymasa Polski Adama Ignacego Komorowskiego w świetle badań historyczno-antropologicznych*, Saeculum Christianum, t. 29, nr 1, s. 166–183.
- Kanon*, 2020, *Kanon krajoznawczy województwa wielkopolskiego*, red. W. Łęcki, Poznań.
- Kaszycka K., 1987, *Materiał szkieletowy z katedry gnieźnieńskiej (X/XI–XVII wiek)*, Przegląd Antropologiczny, t. 53, nr 1/2, s. 137–148.
- Katedra*, 2009, *Katedra w Kwidzynie – tajemnice krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn.
- Kiryk F., 2010, *Inwentarz rękopisów Archiwum Kapituły Kolegiackiej i Katedralnej w Sandomierzu XIII–XX wieku*, Sandomierz.
- Klasztor*, 2011, *Klasztor franciszkanów w Woźnikach. Dzieje – ludzie – budowle*, red. P. Klint, A. Pańczak, Woźniki.

- Klasztor, 2021, *Klasztor i kościół franciszkanów w Woźnikach. Dzieje – przewodnik – roczniki woźnickie*, red. A. Pańczak, Grodzisk Wielkopolski.
- Klimaniec E.F., 2007, *Sanktuarium Matki Boskiej w Sejnach. Bazylika mniejsza pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny i poddominikański zespół klasztorny*, Sejny.
- Klimaniec E.F., 2024, *Parafia sejneńska. 400 lat dziejów*, Sejny.
- Klimecka E., Wycichowska B., Popek W., 2019, *Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica, t. 35, s. 73–93.
- Kolendo-Korczak K., Trzos A., 2022, *Sarkofagi metalowe w grobach królewskich na Wawelu. Historia, wymowa ideowa, konserwacja i restauracja*, Katowice–Kraków.
- Korczyńska I., Szlachetka W., 2006, *Archikatedra lubelska i Muzeum 200-lecia Diecezji Lubelskiej*, Lublin.
- Korytkowski J., 1891, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy, od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 4, Poznań.
- Kotliński T.J., 2020, *Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne*, cz. 1, Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego, t. 23, s. 229–253.
- Kotliński T.J., 2021, *Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne*, cz. 2, Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego, t. 24, s. 87–98.
- Kozłowski T., Drązkowska A., Krajewska M., 2015, *Szczątki wybranych przedstawicieli dawnych elit Rzeczypospolitej w świetle badań antropologicznych i paleopatologicznych*, [w:] *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, red. A. Drązkowska, Toruń, s. 169–215.
- Kujawski W., 2011, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek.
- Kukliński W., 1911, *Miasto prywatne Klimontów i jego kościoły*, Sandomierz.
- Kumor B., 1985, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786–1985*, Kraków.
- Lamparska J., 2016, *Złoty pociąg. Krótka historia szaleństwa*, Warszawa.
- Lorenc M.W., 2006, *Architektura podziemi (przykłady z Polski)*, Wałbrzych.
- Lublin, 2004, *Lublin poprzez wieki. Szkice z badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin.
- Łańcut, 1999, *Łańcut. Zarys rozwoju przestrzennego od powstania do współczesności*, red. J. Malczewski, Łańcut.
- Makarczyk I., 2005, *Tomasz Ujejski (1612–1689) – biskup kijowski, prepozyt warmiński, jezuita*, Olsztyn.
- Matyaszczyk D., 2013, *Szlakiem wielkopolskich klasztorów: Woźniki – Przemęt – Wschowa*, Hereditas Monasteriorum, t. 2, s. 457–471.
- Mazowsze, 2014, *Mazowsze Krasieńskich*, red. A. Leszczyńska, A. Wodzyńska, Opinogóra.

- Mironczuk R., 2018, *Janów Biskupi. Miasto rezydencjonalne biskupów łuckich (1465–1796) i podlaskich (1818–1867)*, Kraków.
- Nicieja S.S., 1989, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Niedźwiadek R., 2012, *Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Lublinie. Bazylika OO. Jezuitów – dawniej i archikatedra – dziś*, [w:] *Kościół i klasztory Lublina w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 109–138.
- Niedźwiadek R., Drążkowska A., Majorek M., 2015, *Nowożytnie trumny z badań archeologicznych z wybranych stanowisk z Polski, Litwy i Ukrainy*, [w:] *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, red. A. Drążkowska, Toruń, s. 19–70.
- Nomenclator, 2020, *Nomenclator bibliographicus episcoporum Poloniae 1320–2020*, oprac. K.R. Prokop, Kraków.
- Nowak A., 1999, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji tarnowskiej 1786–1985*, t. 1: *Biskupi i kanonicy*, Tarnów.
- Opisanie, 2003, *Opisanie grobów w kościele kolegiaty łowickiej roku 1754 w miesiącach lipcu, sierpniu i wrześniu wypurgowanych i reperowanych*, wyd. S. Skowronek, Roczniki Łowickie, t. 1, s. 285–290.
- Pasiecznik J., 1978, *Kościół i klasztor reformatów w Krakowie*, Kraków.
- Pasiecznik J., 1980, *Działalność klasztoru franciszkanów-reformatów w Krakowie 1625–1978*, Kraków.
- Paszenda J., 2000, *Lubelska rodzina Delamars*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 4, red. J. Lileyko, Lublin, s. 105–114.
- Pawlikowski M., Such J., 2009, *Badania mineralogiczne historycznych nawarstwień wybranych obszarów Krakowa jako podstawa rekonstrukcji przeszłości*, Geologia, t. 35, nr 1, s. 77–87.
- Pawłowski F., 1869, *Premisla sacra sive series et gesta episcoporum ritus Latini Premisliensium, Cracoviae*.
- Petrzyk L., 1920, *Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, Warszawa.
- Pochówki, 2022, *Pochówki biskupów i duchownych unickich w kryptach bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań 2017–2019*, red. S. Gołub, Chełm.
- Potępa S., 1986, *Cmentarz Stary na Zabłociu w Tarnowie*, Tarnów.
- Prokop K.R., 2014, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej): Baków – Chełm (Krasnystaw) – Halicz – Kamieniec Podolski – Kijów – Lwów – Łuck – Przemyśl – Żytomierz*, Warszawa–Drohiczyn.
- Prokop K.R., 2015, *Biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach litewskich i białoruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej): Wilno – Żmudź – Inflanty – Smoleńsk – Mohylów – Mińsk – Wigry – Sejny (Augustów) – Janów Podlaski*, Warszawa–Drohiczyn 2015.

- Prokop K.R., 2018a, *Czy najdawniejsi biskupi Kościoła w Polsce nosili infuły (mitry)? Przyczynek w 1050. rocznicę przybycia na ziemię polskie pierwszego biskupa Jordana*, [w:] K.R. Prokop, *Opuscula historico-ecclesiastica ad res gestas Poloniae veteris spectantia*, Kraków, s. 165–226.
- Prokop K.R., 2018b, *Miejsca wiecznego spoczynku w dawnym prawodawstwie kościelnym (ze szczególnym uwzględnieniem pochówków biskupich)*, [w:] K.R. Prokop, *Opuscula historico-ecclesiastica ad res gestas Poloniae veteris spectantia*, Kraków, s. 408–449.
- Prokop K.R., 2020, *Nekropolie biskupie w nowożytnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek). Prawodawstwo – lokalizacja pochówków – formy komemoracji*, Kraków–Warszawa.
- Prokop K.R., 2021a, *Gnieźnieńscy wikariusze „in pontificalibus”, sufragani i biskupi pomocniczy. Szkice biograficzne*, Gniezno–Kraków.
- Prokop K.R., 2021b, *Necrologium episcoporum Poloniae*, Kraków.
- Prokop K.R., 2022, *Krakowscy wikariusze „in pontificalibus”, sufragani i biskupi pomocniczy (szkice biograficzne)*, Kraków.
- Prokop K.R., 2023a, *Franciszkańskie pochówki członków staropolskiego episkopatu*, *Studia Franciszkańskie*, t. 33, s. 225–263.
- Prokop K.R., 2023b, *Najdawniejsze pochówki biskupie na cmentarzach poza świątyniami w rzeczywistości historycznych oraz współczesnych ziem polskich*, [w:] K.R. Prokop, *Opera minora selecta usque adhuc inedita*, Kraków, s. 77–97.
- Rola Z., 1994, *Ucz się umierać. Gnieźnieńska nekropolia prymasów*, Poznań.
- Sarna W., 1910, *Biskupi przemyscy obrządku łacińskiego*, t. 2: 1624–1900, Przemyśl.
- Sawicki R., 2018, *Miedzy ołtarzem a tronami obcych mocarstw. Biskupi diecezji wigierskiej – działalność pastoralna, społeczna i polityczna*, Warszawa.
- Schubert J., 2004, *Cmentarz komunalny w Przemyślu przy ulicy J. Słowackiego – trochę historii i problemy współczesne*, *Wiadomości Konserwatorskie*, nr (16) XVIII, z. 2, s. 18–26.
- Sieradzka A., 2013, *Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii*, Warszawa.
- Stanaszek B., Nowakowski R., Tylec P., 2019, *Słownik biograficzny księży diecezji sandomierskiej*, t. 4: *Biskupi i uzupełnienia*, Sandomierz.
- Stasiak A., Tanaś S., 2005, *Przestrzeń sepulkralna w turystyce*, *Turystyka i Hotelarstwo*, t. 8, s. 9–42.
- Sudacka A., 2020–2021, *Krypty grobowe i groby w kościele Mariackim w Krakowie w świetle archiwaliów i badań terenowych*, [w:] *Jako serce pośrodku ciała... Kultura artystyczna kościoła Mariackiego w Krakowie*, red. M. Walczak, A. Wolska, Kraków, s. 207–217 oraz 572–573.
- Szady B., 2003, *Prawo patronatu w czasach Rzeczypospolitej nowożytnej. Podstawy i struktura*, Lublin.
- Szymański J., 1962, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu 1465–1786*, Lublin.
- Tanaś S., 2019, *Obecność kultury śmierci w turystyce kulturowej*, [w:] *Śmierć: figury śmierci – figury zapomnienia*, red. A. Kaczmarek, M. Kamińska, Łódź, s. 89–103.

- Tracz S., 2020, *Kaplica biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka we Fromborku i jej dekoracja malarska z pierwszej połowy XVIII wieku*, *Studia Elbląskie*, t. 21, s. 63–90.
- Trzos A., 2023, *Sarkofagi cynowe z grobów królewskich na Wawelu oraz mauzoleum rodzin Promnitzów w Pszczynie i Hochbergów w Świebodzicach*, Toruń.
- Vademecum, 2018, *Vademecum chronologiczno-bibliograficzne do badań nad hierarchią Kościoła w Polsce i na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, oprac. K.R. Prokop, Kraków.
- Walczak M., Drązkowska A., Burkowska-But A., Swiontek-Brzezinska M., 2015, *Zagrożenia mikrobiologiczne w kryptach grobowych*, [w:] *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, red. A. Drązkowska, Toruń, s. 327–343.
- Węclawowicz T., 2010, *Poszukiwanie grobu Łukasza Watzenrode. Krypta biskupa – stan badań i nowe pytania badawcze*, [w:] *Grób Mikołaja Kopernika – odkrycie i identyfikacja*, red. J. Gąssowski, Pułtusk, s. 161–183.
- Wieteska J., 1985, *Prymas Adam Komorowski – fundacje w Łowiczu i pogrzeb*, Warszawa.
- Więcek A., 2005, *Wybrane aspekty przestrzeni sepulkralnej Krakowa*, *Peregrinus Cracoviensis*, t. 16, s. 101–114.
- Wilczyński M., 1893, *Klasztor Świętego Kazimierza OO. Reformatów w Krakowie według archiwum tegoż klasztoru*, Kraków.
- Wiloch-Kozłowska R., 2011, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy katedrze pod wezwaniem NMP i św. Bernarda w Pelplinie*, [w:] *Przyszłość badań nad historią i kulturą cysterską w Polsce*, red. E. Łuzyniecka, A. Galar, Wrocław, s. 197–201.
- Wiśniewski J., 1913, *Biskupi sandomierscy*, Radom.
- Wiśniewski J., 1915, *Dekanat sandomierski* [Monografie dekanatu sandomierskiego], Radom.
- Wojcieszak B., Duda Z., 1998, *Zarys dziejów kościoła i klasztoru franciszkanów-reformatów na Wyrwale w Woźnikach*, Opalenica.
- Zachariaszewicz F.K., 1844, *Vitae episcoporum Premisliensium ritus Latini*, Viennae.
- Zdrenka J., 2020, *Inskrypcje nagrobne jako niedocenione źródło historyczno-genealogiczne*, [w:] *Piśmiennictwo. Opisywanie i interpretacja źródeł*, red. R. Skowrońska, Toruń, s. 49–65.
- Żychliński T., 1884, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 6, Poznań.

EXPLORATION OF THE ETERNAL RESTING PLACES OF MEMBERS
OF THE OLD POLISH EPISCOPATE IN MODERN POLAND
(COMMENTS OF A HISTORIAN OF MATERIAL CULTURE –
RESEARCH PROPOSALS)

Keywords: Old-Polish necropolies and their exploration, burial places of members of the episcopate (17th–18th centuries), funerary culture of the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth

Summary

This article, prepared by a historian of material culture and addressed in particular to archaeologists and anthropologists, identifies specific sites or objects in contemporary Poland associated with the burials of members of the Old Polish episcopate. Attention has been paid to those sites in particular with specific research problems, including hitherto unresolved questions, the unraveling of which requires the cooperation of representatives of various research disciplines (archaeology, anthropology, history, art history). It is a matter of identifying previously known burials where there is doubt about the identity of those buried in a particular place, or of determining the location of the eternal resting places of hierarchs whose graves have fallen into oblivion over time. The saddening cases of desecration of ancient burials, not only stripped of their original furnishings (pontifical insignia, episcopal vestments), but sometimes consciously desecrated (which – in addition to all other kinds of negative consequences – makes the work of researchers more difficult), have not been overlooked. The places on the map of present-day Poland covered in this presentation are, among others: Brzozów/Stara Wieś (the parish cemetery), Kraków/Cracow (the church of Franciscans of the Strict Observance/Riformati, also archcathedral), Kalisz (the sanctuary, once a collegiate church), Klimontów (the collegiate church), Krasne (the parish church), Łańcut (the parish church), Obrzycko (the parish church), Przemyśl (the Latin rite archcathedral), Sejny (the sanctuary, once a cathedral), Wigry (post-Camaldolese church, once also a cathedral), Woźniki (the church of Franciscans of the Strict Observance/Riformati) and more. It is the intention of the author of this article that indications contained herein may inspire archaeologists working in modern times subjects to undertake exploration at the locations indicated here. The results of this research would undoubtedly enrich our knowledge of the funerary culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth, whose civilisational heritage is referred to by a number of today's Central and Eastern European countries.